

Thuis is ergens tussen herkomst en toekomst

Een literatuuronderzoek

Thuis is ergens tussen herkomst en toekomst

Een literatuuronderzoek

Doctoraalscriptie
Universiteit voor Humanistiek
Mei 2008
Lidwien Raaphorst

Scriptiebegeleider: Prof. dr Adri Smaling
Hoogleraar Methodologie en Onderzoeksleer

Meelezer: mw. dr Jyotsna Gupta
Universitair docent Gender & Diversiteit

Daardoor is de wereld juist des te mooier dat zij een geheim is.
Dostojevski (1821-1881)

Inhoudsopgave

Voorwoord	8	
1 Inleiding		9
1.1 Motivatie onderwerp	9	
1.2 Onderzoeksvraag	11	
1.3 Beschrijving van gebruikte begrippen	11	
1.4 Doelstelling	11	
1.5 Wetenschappelijke, maatschappelijke en persoonlijke relevantie	12	
1.6 Werkwijze	12	
1.7 Opzet	13	
2 Baling, vluchteling of migrant?		15
Inleiding	15	
2.1 Op zoek naar definities	15	
2.2 Vluchtelingen en 'Refugee Studies'	18	
2.2.1 'De vluchteling' bestaat niet	19	
2.2.2 Beeldvorming in de literatuur van de twintigste eeuw	21	
2.3 Gender en Diversiteit	23	
2.4 Wanneer definities niet voldoen	24	
2.5 Samenvatting	25	
3 Hervestigen		27
Inleiding	27	
3.1 Algemene theorie over het hervestigingproces volgens Barry Stein	27	
3.1.1 Gedrag tijdens het hervestigen volgens Stein	28	
3.1.2 Vlucht en vestigingpatronen volgens Kunz	29	
3.1.3 Niet alleen het land van herkomst is van belang	30	
3.1.4 Typering vluchteling op basis van relatie met vaderland	30	
3.2 Aanpassingsproces migranten in Nederland	31	
3.2.1 Fasering hervestigingproces vluchtelingen in Nederland	32	
3.3 Het verschijnsel van acculturatie	32	
3.4 Universaliteit van de theorieën	34	
3.5 Succesvol hervestigen kan niet van een kant komen	35	
3.6 Samenvatting	35	
4 Gevolgen van ontworteling		37
Inleiding	37	
4.1 Verlies van thuis	38	
4.2 Vreemdeling	38	
4.2.1 De vreemdeling vanuit de ogen van het gastland	39	
4.2.2 Het gastland vanuit de ogen van de vreemdeling	40	
4.2.3 Verlies en herstel van culturele identiteit	41	
4.2.3.1 Twee vormen van culturele identiteit	43	
4.2.3.2 Gevolgen van Hall's opvattingen	44	
4.3 De positieve gevolgen	45	
4.4 'The practised mind' Hugo of St. Victor	46	
4.5 Samenvatting	47	
5 Het ontberen van een thuis		49
Inleiding	49	
5.1 Het verschil tussen huis en thuis	50	
5.2 Het belang van thuis volgens Papadopoulos	50	
5.3 Het verlies van de basis van de identiteit door het ontberen van een thuis	51	
5.4 Thuis is verleden en toekomst	52	

5.5 De pijn van het nostalgische verlangen	53
5.6 Thuis en verhalen vertellen	54
5.7 Thuiskomen of re-integreren als normaal levensproces	54
5.8 Nooit meer een thuis?	55
5.9 Papadopoulos en Malkki	57
5.10 Samenvatting	58
6 Verbondenheid en zingeving	59
Inleiding	59
6.1 Zingeving	59
6.1.1 De term zin en aangeleerde referentiekaders	60
6.2 Beantwoording van de vraag	60
6.2.1 Wat behelst het vluchteling, balling of migrant te zijn?	61
6.2.2 Wat behelst hervestigen?	61
6.2.3 Wat zijn de gevolgen van ontworteling?	61
6.2.4 Wat betekent het ontberen van een thuis?	62
6.2.5 Wat is nodig voor het creëren van een nieuw thuis?	62
6.3 Conclusie	62
Samenvatting	65
Literatuurlijst	66

Voorwoord

Met dit onderzoek hoop ik bij te dragen aan meer begrip voor alle thuislozen.

Met dank aan geduldige en inspirerende begeleider en meelezer: Adri Smaling en Jyotsna Gupta.

Ook wil ik Pieter Klaassen bedanken voor haar onmisbare hulp bij de opmaak van de tekst. Saskia Heusèrr dank ik voor haar meelezen en aanmoediging. En ik dank vooral Herman voor zijn ondersteuning en onwrikbare vertrouwen in de goede afloop.

1 Inleiding

1.1 Motivatie onderwerp

Leven na ontworteling, door migratie of vlucht, met als gevolg het troosteloze gevoel nergens meer thuis te zijn, is het onderwerp van deze scriptie. Mensen hebben in alle tijden een beter onderkomen gezocht, maar de vluchtelingen/migrantenstromen zijn de laatste decennia sterk toegenomen en dreigen dat te blijven doen. Waar en hoe zullen al deze mensen terecht komen en hoe zullen ze omgaan met het verlies van hun thuis? Wat betekent ontworteling voor een mens?

Mijn interesse komt voort uit de mooiste literaire werken van mijn favoriete schrijvers die blijken in ballingschap geschreven te zijn of juist over de ontwortelde mens te gaan. In de literatuur en filosofie van de twintigste eeuw zijn ‘de vreemdeling’ en ‘vervreemding’ uitgegroeid tot hoofdthema’s. Dostojevski schreef een aantal van zijn werken terwijl hijzelf langere perioden in Europa op de vlucht was voor de Russische overheid. Hij kon het etiket ‘balling’ niet aanvaarden; daarvoor wilde hij te graag de sociale omstandigheden van zijn thuis omvormen.

Edward Said, sociaal wetenschapper en balling, schrijft over de jaloersheid van de balling op de vanzelfsprekendheid van het bestaan van degene die thuis is. Hij roemt de dichter in ballingschap die door de fysieke afstand en/of nostalgie zich steeds dieper kan inleven in de pijn van heimwee, en zodoende de scherpste beelden van het verloren thuis en van geluk tevoorschijn kan toveren. James Joyce en Salman Rushdie schreven hun meesterwerken, in totaal tegenovergestelde varianten van ballingschap, maar in ieder geval ver van huis.

Joseph Conrad’s *Heart of Darkness* verontrustte mij vanwege de diepste donkerste menselijke thema’s, hoewel ik toen geen weet had van existentiële thema’s noch van zijn leven in ballingschap.

Mijn interesse komt ook voort uit het feit dat wij ons allemaal in ons leven wel een periode ontheemd voelen, zoals bij overgangen in cruciale levensfasen als puberteit, overgang of ouder worden, maar ook na ingrijpende levensgebeurtenissen. Het thuis voelen is niet zo vanzelfsprekend en was Freud niet de eerste om op te merken dat we geen baas in eigen hoofd zijn? Deze geestelijke ontheemding is niet het onderwerp van de scriptie, maar laat zien dat ieder mens zich op de een of andere manier zal herkennen in een verhaal over het verlies van het vertrouwde en creëren van een nieuw thuis.

Uiteindelijk bracht een citaat van Elsa Triolet in *Anatomy of Exile* van Paul Tabori (1972, pp.16-17) mij tot de definitieve keuze voor dit onderwerp.¹ Het is een erg lang citaat maar Elsa Triolet beschrijft de fysieke en psychologische ongemakken van een balling met zo een diep doorvoelde menselijkheid dat het niet ingekort kan worden. Ze laat zien hoe weinig er van je zelfstandigheid en eigenheid overblijft als je op een stretcher in een gang stilletjes eten aanvaardt in het dagritme van degene die je onderdak biedt.

---

¹ Elsa Triolet is geboren in Rusland, in Frankrijk getrouwd met Louis Aragon (Frans dichter, schrijver en een van de grondleggers van de surrealistische beweging). Het citaat komt uit het voorwoord van haar boek *Rendez-vous des Etrangers*.

All people who find themselves away from their place of origin are always suspect to somebody- or everybody. Behold, when a war breaks out, the aliens and even those who the day before were cherished children of their country of adoption become suspects and enemies, to be crowded into internment camps. Thus, the White Russians when the Soviet Union entered the war in 1941. It made no difference that they hated the Soviet regime; from the administrative point of view they were First Russians and anti-Communists afterwards. In the same way the anti-Nazi Germans living in France were interned in 1939. For the law and for popular sentiment nationality supersedes the convictions of foreigners, without exception, even if they became exiles because of these very convictions, even if they are included by them to fight against their fatherland....

It must be accepted that it is natural for a human being to be born and to die in the same place or at least, in the same locality; that everyone should be an organic part of all he calls his native land, his country. In this respect human beings do not differ from plants and animals; cut off from certain conditions, they vegetate and perish- and successful acclimatization under different skies, the possibility of striking roots, of giving birth to new genealogical trees, only applies to certain species. Thus, the pure-blooded Americans, descendant of immigrants, arriving on the soil of the New World from left and right in order to shape finally a single nation and belong to a single country: the United States.

With man, the transplantation is complicated by the fact that apart from organic needs supplied by climate and food, he finds it difficult to be separated from a landscape, from a certain way of his sentimental and spiritual life that corresponds to the mundane habits of feeling and living....

These organic and spiritual needs of man are called the love of your country. But is it possible to say that one *loves* the belly of one's mother before one is born? It is in the womb that one has developed: the motherland is where one has evolved physically and spiritually. A citizen of the World is greater than the citizen of a parish; internationalism is superior to patriotism....Still, while waiting for the problems of foreigners, of exiles to become a non-existent one, it might be just as well to avoid the perversion of existing sentiments; from patriotism into xenophobia; from the solidarity of men of all nations into cosmopolitanism which recalls the indifference felt towards a hotel room in which one spends an anonymous single night.

In the meantime, deprived of his country, man experiences a constant bodily and psychological discomfort and pain. Like an invalid in his bed, he is unable to find a comfortable position for he suffers from a terrible malady: homesickness.

The majority of people only know this malady by hearsay. Yet this is what millions of émigrés, immigrants, fugitives, refugees, exiles, expatriates, displaced persons-briefly, foreigners and strangers, feel. All these words express the loss of a country, the aimless wandering, the disarray....It is really the existence of a poor relation, forced into humility, into a marginal life and deep shame- someone who is reduced to sleep on a camp-bed in the corridor, trying not to disturb his host, adapting himself to their habits, eating at their usual mealtimes, partaking of their tastes and interests, in order not to upset the routine of their days and nights....The love of an exile for the country of his reception, for his new haven is always an unrequited love. And yet....

Haar genuanceerde benadering roept de volgende vraag op: kan een balling een bijdrage aan de nieuwe cultuur leveren zonder zijn eigenheid en eigen cultuur op te geven?

Er is veel antropologisch onderzoek naar vluchtelingen over de hele wereld gedaan (zie Refugee Studies Oxford). Vanzelfsprekend zijn er economische onderzoeken gedaan naar de oorzaken en effecten van vluchtelingen- en migrantenstromen. In Engeland heeft men ervaringen met vluchtelingen uit de tweede wereldoorlog gecombineerd met onderzoek naar vluchtelingenstromen die in de zeventiger en tachtiger jaren van de vorige eeuw op gang kwamen. 'Refugee studies' in Oxford zijn daaruit voortgekomen.

In Nederland verloopt de vluchtelingen- en migrantenstroom op een andere wijze. Dit laat zich zien in de producten van instellingen als onder andere Pharos (het landelijke kenniscentrum voor vluchtelingen en gezondheid) of Cogis (het kennisinstituut voor de sociale en psychische gevolgen van oorlog, vervolging,

agressie en geweld) in Utrecht. Ze doen onderzoek naar en voor (geestelijke) gezondheid van vluchtelingen.

In dit afstudeeronderzoek wordt geput uit wetenschappelijke literatuur onder andere van bovengenoemde instellingen en daarnaast uit literair werk van kunstenaars, dichters en schrijvers die op eigen manier berichten van hun ervaringen als balling, migrant of vluchteling.

1.2 Onderzoeksvraag

In deze scriptie staat het proces centraal dat verloopt tussen verlies en hervinden van een thuis. Het citaat van Triolet bracht mij er toe te onderzoeken wat het is dat de existentiële misère in die periode zo groot maakt. Het lijkt er op dat alle vanzelfsprekendheid van het bekende is weggevallen.

De onderzoeksvraag luidt:

Hoe kunnen ballingen (vluchtelingen en migranten) vanuit hun staat van ontworteling een nieuw thuis vinden en tot nieuwe zingeving in hun leven komen?

De volgende vijf deelvragen zal ik in dit onderzoek behandelen,

- Wat behelst het vluchteling, balling of migrant te zijn?
- Wat behelst hervestigen?
- Wat zijn de ervaren gevolgen van ontworteling?
- Wat betekent het missen van een thuis?
- Wat is nodig voor het vinden van een nieuw thuis?

1.3 Beschrijving van gebruikte begrippen

Hieronder licht ik kort de gebruikte begrippen toe. De begrippen die in de scriptie worden uitgewerkt sla ik hier over.

Staat van ontworteling

De periode in het leven van een vluchteling, balling of migrant tussen het verlaten van het thuis tot het vinden van een nieuw thuis.

(Nieuwe) zingeving

Met nieuwe zingeving bedoel ik dat vluchtelingen het leven, na het vertrek uit het land van herkomst, weer zo hebben opgepakt dat ze in de nieuwe situatie, met het zingevingskader wat ze prefereren, hun leven weer zin weten te geven.

1.4 Doelstelling

Het doel is inzicht te krijgen in het verlies van het vertrouwde en het creëren van een nieuw thuis.

Daarbij hoop ik een bijdrage te leveren aan de humanisering² van de relatie tussen vaste bewoners en nieuwkomers, zodat er begrip mag komen voor de pijn van de heimwee van de nieuwkomers en dat eenzijdige beelden en stereotypen doorbroken, genuanceerd en verbreed mogen worden.

De wens is dat het onderzoek bij kan dragen aan hulpverleners die werkzaam zijn voor vluchtelingen. Ik hoop dat deze scriptie bijdraagt aan inzichten in zingevingsprocessen en daarmee aan de ontwikkeling van de humanistiek als interdisciplinaire studie naar zingevingsvraagstukken.

Tot slot gaat ook om het expliciet maken van de relevantie van dit onderzoek voor de humanistiek en van de humanistiek voor het onderwerp van deze scriptie.

1.5 Wetenschappelijke, maatschappelijke en persoonlijke relevantie

Dit onderzoek draagt op de eerste plaats bij aan de inzichten in het hervestigingproces van vluchtelingen, ballingen en migranten. De maatschappelijke relevantie is moeilijk te onderschatten; het minderhedenbeleid staat al jaren heftig ter discussie. Dit onderzoek tracht bij te dragen aan verheldering van vooronderstellingen waarop beleid gemaakt wordt, ook waar de discussie nauw verbonden is met de vraag naar de Nederlandse cultuur. Het biedt namelijk inzicht in ervaringen en gevolgen van thuisloosheid en het creëren van een nieuw thuis. Het onderzoek is gericht op het existentiële in de ervaring.

Op de tweede plaats kan het onderzoek bijdragen aan inzichten in processen van humanisering doordat stereotype beelden worden genuanceerd en verbreed door zoveel mogelijk over de situatie en het proces achter migratie naar voren te brengen. Daardoor ontstaat meer inzicht in de processen waar thuislozen doorheen gaan, en hoe en waar de begeleiding optimaal hulp kan bieden.

Op de derde plaats hoop ik persoonlijk meer inzicht te krijgen in het thuisloos/ontworteld zijn, zodat ik, als geestelijk begeleider beter toegerust zal raken in het begeleiden van mensen in soortgelijke situaties.

1.6 Werkwijze

Dit onderzoek is een literatuurstudie, gebaseerd op publicaties omtrent de problematiek van vluchtelingen, ballingen en migranten. Het onderwerp is uiterst actueel, ik zal genoeg literatuur voor handen hebben. De uitkomsten die relevant zijn voor het verlies en hervinden van een nieuw thuis zal ik in verband brengen met inzichten vanuit de humanistiek.

Dit literatuuronderzoek bestaat uit het verwerken van wetenschappelijke literatuur. Ik zal van de 'literaire' literatuur gebruik maken om een en ander te illustreren.

---

² Humanisering verwijst naar processen van verbetering en verhoging van menselijkheid, zowel persoonlijk als in samenlevingsverband, lokaal. Nationaal en internationaal. Humanisering kan daarom vooral worden gezien als een moreel bepaald streven. Een streven gericht op het realiseren van meer humane omstandigheden en verhoudingen, die bevorderlijk zijn voor de menselijke waardigheid van alle individuen in uiteenlopende samenlevingsverbanden. Uvh studiegids 2005/2006. p.26.

1.7 Opzet

De scriptie bestaat uit zes hoofdstukken. Na de inleiding waarin het onderwerp, de vraagstelling, relevantie en de werkwijze van het onderzoek zijn uiteengezet, volgt in hoofdstuk twee de zoektocht naar een omschrijving van de te onderzoeken groep.

In hoofdstuk drie zal ik het proces van hervestigen nader belichten.

Hoofdstuk vier zal handelen over de gevolgen van ontworteling. In hoofdstuk drie en vier volgen we de beweging die vluchtelingen maken van het vaderland naar het gastland.

In hoofdstuk vijf kijken we als het ware vanuit het gastland terug naar het vertrouwde thuis. Hier zal het ontberen van een thuis besproken worden. Inzichten vanuit de psychologie en de psychoanalyse zullen verhelderen wat de betekenis van een 'thuis' voor de gang door het leven is.

In hoofdstuk zes komt zingeving ter sprake en zal de onderzoeksvraag beantwoord worden.

2 Balling, vluchteling of migrant?

Houd meer van het leven dan van de zin ervan.
Dostojevski

Inleiding

Deze zoektocht naar de betekenis van een nieuw thuis voor ontheemden is begonnen bij de ontheemding van ballingen zoals verbeeld in westerse literatuur. De tekst van Elsa Triolet in het voorwoord is daar een voorbeeld van. Een ander voorbeeld is het korte verhaal *Amy Foster* (1901) van Joseph Conrad. Wanneer een Poolse schipbreukeling op weg naar Amerika in Engeland strandt wordt hij niet geaccepteerd. Een 'vreemd' meisje uit het dorp redt hem van uithongeren en de gevangenis; ze trouwen. Maar zij vlucht met hun kind als hij, doodziek, in zijn moedertaal om wat water vraagt. Hij sterft eenzaam.

De zoektocht naar gevolgen van ontworteling begint bij ballingen en ballingschap. Al snel komen overeenkomsten met vluchtelingen en migranten in beeld: zij zijn eveneens weg van hun thuisland op zoek naar een nieuw thuis. Als groep zijn vluchtelingen, ballingen en migranten niet eenduidig in aparte categorieën in te delen, bovendien is er overlap. In dit hoofdstuk zoek ik naar een passende omschrijving van de mensen die centraal in deze scriptie staan.

2.1 Op zoek naar definities

In de Bijbel wordt al over ballingschap gesproken. In de middeleeuwen werd iemand die een misdrijf pleegde de stad uitgezet. Terugkeer in het strafgebied werd bestraft met de dood. Was je al een vreemdeling dan viel de zwaarte van de straf mee. Van Eijnatten constateert dat in het verleden het woord nog een andere vorm van uitwijzing kende, namelijk die van de kerkelijke ban: het excommuniceren. 'Verbannen' betekent zoveel als verjagen, verdrijven, uitstoten of uitsluiten. Autoriteiten, zowel die van overheden als kerken, konden iemand tijdelijk of eeuwig 'in de ban' doen: uitsluiten van een bepaalde gemeenschap. De straf opgelegd door kerkelijke autoriteiten werd anders onder woorden gebracht: 'met de ban slaan'. (Van Eijnatten 2006, p.110)

Over 'ballingschap' zegt Van Dale (1996, p.78): 'de toestand van een balling'. Over het woord 'balling' vinden we in Van Dale: 'iemand wie het verboden is binnen een bepaald gebied te verblijven'. Wikipedia op internet definieert ballingschap als 'gedwongen scheiding van een persoon van diens geboortegrond of plaats van vestiging'. Van Eijnatten (2006, p 109) vermeldt in een themanummer over ballingschap van het tijdschrift *De Achttiende Eeuw* dat van oudsher verbanning wordt gezien als een zware straf. Ballingschap is hiermee enigszins in beeld gebracht, maar 'de toestand van een balling', zoals Van Dale aan het begin van deze paragraaf het begrip ballingschap omschrijft, kan ook worden opgevat als de lichamelijke en geestelijke toestand waarin de balling verkeert. Het gaat om de ervaringsdimensie van ballingschap die er een van slachtofferschap kan zijn. Vooral wanneer politieke of maatschappelijke omstandigheden terugkeer onmogelijk maakte was voor de ballingen in de achttiende eeuw de staat van 'eenzaamheid, nostalgie, armoede, statenloosheid en culturele ontheemding' aan de orde van de dag (Van Eijnatten 2006, p.114).

Wikipedia vermeldt dat verbanning in de achttiende, negentiende en twintigste eeuw, wereldwijd, deportatie naar een strafkamp inhield, waar gewerkt moest worden. In de periode 1900-1945 werden strafkampen gesloten omdat veel landen verbanning als straf afschaften. In overeenstemming met deze gegevens geeft Paul Tabori (1972) een chronologische rubricering van emigranten, ballingen en vluchtelingen. Alvorens dat te doen stelt Tabori vast dat een definitie van een balling een lastige opdracht is, immers wanneer een balling na verloop van jaren besluit vrijwillig in het nieuwe land te blijven is hij dan eigenlijk niet veranderd in een emigrant? Tijdens zijn kritische zoektocht naar een definitie van een balling concludeert hij dat emigranten voornamelijk een verschijnsel van voor de twintigste eeuw zijn: denk hierbij aan de grote stromen Ieren, Italianen en Oost-Europeanen naar Amerika. Ballingschap is van alle tijden, hoewel het naar het einde van de twintigste eeuw toe minder lijkt voor te komen. De twintigste eeuw echter heeft vooral bijgedragen aan grote stromen vluchtelingen en ontheemden, gevlucht voor zowel politieke vervolging, als voor meer algemene (on)persoonlijke dreigingen als oorlog of hongersnood. Tabori (1972, p. 23) illustreert politieke vluchtmotieven met een citaat van Lenin: 'people who vote with their feet'.

Barry Stein (1980) bevestigt deze chronologische indeling van Tabori als hij stelt dat een vluchteling tegenwoordig minder van een balling verschilt dan van een migrant. Een vluchteling verlaat niet zijn land om zich elders, met oog op een betere toekomst, vrij te vestigen zoals een emigrant. Hij is eerder als een balling gedwongen zijn vaderland te verlaten, maar dan niet vanwege een vonnis, maar door de levensbedreigende of gewelddadige situatie in zijn land.

Uiteindelijk kan een balling pas terug als zijn straf voorbij is, maar een vluchteling kan ook niet zomaar terug naar het land waar hij, niet vrijwillig, afscheid van heeft moeten nemen.

Volgens de VN zijn vluchtelingen 'mensen die gevlucht zijn vanwege vervolging, gebaseerd op ras, religie, nationaliteit, sociale groep of politieke mening'.

The 1951 VN Convention Relating to the Status of Refugees definieert een vluchteling als iedere persoon die:

owing to a well-founded fear of being persecuted for reasons of race, religion, nationality, membership of a particular social group, or political opinion, is outside the country of his nationality, and is unable to or, owing to such fear, is unwilling to avail himself of the protection of that country...

Article 1, The 1951 Convention Relating to the Status of Refugees.

(<http://www.unhcr.org.au/basicdef.shtml>, gevonden op 1 september 2007)

Een vluchteling is dus iemand die, door gefundeerde angst om vervolgd te worden vanwege ras, religie, nationaliteit, lidmaatschap van een speciale sociale groep of politieke opvatting, buiten zijn land van zijn nationaliteit verblijft en niet bereid of er niet toe in staat is zichzelf onder de bescherming van zijn land te stellen. Aan deze definitie worden tot op de dag van vandaag asielsverzoekers van vluchtelingen getoetst.

Paul Tabori benaderde ballingen wereldwijd voor zijn werk *The Anatomy of Exile*. Met de verzamelde informatie kwam hij tot de conclusie dat een sluitende definitie van een balling niet mogelijk is. Zijn poging tot een definitie luidt:

An exile is a person who is compelled to leave or remain outside his country of origin on account of well-founded fear of persecution for reasons of race, religion, nationality, or political opinion; a person who considers his exile temporary (even though it may last a lifetime), hoping to return to his fatherland when circumstances permit- but unable or unwilling to do so as long as the factors that made him exile persist (1972, p.27).

Een van de problemen van Tabori bij het opstellen van de definitie was dat terwijl politieke motieven de doorslag geven, de beslissing van de individuele balling per definitie persoonlijk is, met oorzaken en impulsen die niet naar de politieke situatie zijn te herleiden. Zodat het gedwongen zijn om weg te gaan, om alles achter te laten wat jouw manier van leven was, ook al was dat het groenere gras in het nieuwe land, de werkelijke tragedie van de balling is.

Een andere zaak die het moeilijk maakte was dat voor de ernst van de ziekte van heimwee en nostalgie de leeftijd van de balling zoveel uitmaakt. Ook voor de kansen op succesvolle integratie maakt de leeftijd uit. Waardoor het altijd maar terug willen, een belangrijk kenmerk van de balling, niet helemaal aan de ballingschap ligt, maar aan de leeftijd waarop men het vaderland heeft moeten verlaten. Vanwege al deze psychologisch relevante processen is ballingschap en de gevolgen ervan niet eenvoudig te definiëren.

Tabori (1972, p. 29-30) classificeerde vijf groepen ballingen op basis van materiele en psychologische overwegingen. Ik geef ze hier alle vijf omdat het illustreert hoe moeilijk ballingen, migranten of vluchtelingen van elkaar te onderscheiden zijn.

De **eerste** groep betreft vluchtelingen die tegen hun wil ontworteld zijn door krachten van buiten. Ze voldoen niet aan immigratiecriteria, en kunnen hun integratie zelf niet voor elkaar krijgen.

De **tweede** groep betreft politieke vluchtelingen die hun land hebben verlaten om aan vervolging te ontkomen. Het is een actieve groep, met een groot aantal jongere mensen.

De **derde** groep gaat om mensen die hun land meer om persoonlijke psychologische redenen hebben verlaten. Teleurstelling zal het gevolg zijn, want ze zullen de nieuwe omgeving nog meer beschuldigen van de terugkerende ellende dan ze in hun oude omgeving deden (deze psychologische interpretatie is van Tabori). Onbewuste en bewuste schuldgevoelens zullen hen parten gaan spelen (de tweede groep kan hier ook last van hebben, maar minder) over het verlaten hebben van hun geboorteland. Symbolisch zal dit gerepresenteerd worden in de ouders en speciaal de moeder. Tabori doelt op mensen die gewend zijn hun persoonlijke problemen buiten zichzelf te projecteren.

De **vierde** groep betreft economische vluchtelingen; ze worden gemotiveerd door economische motieven en bij hen zijn de integratiemoeilijkheden bijna te verwaarlozen.

Uiteindelijk, als **vijfde** groep, zijn er de verjaagden. Ze werden verjaagd uit hun land omdat ze tot een ongewenste groep behoren. In contrast met de andere groepen hebben deze mensen geen actieve beslissingen genomen, daardoor is hier een grote kans op heimwee. Integratie behoort niet tot hun gedragsrepertoire omdat de wens terug te keren alles overheerst.

Tabori relateert het onderscheid tussen ballingen, migranten en politieke of economische vluchtelingen. Welbeschouwd zijn volgens zijn bevindingen *alle vluchtelingen ook ballingen*, en definiëren ballingen zichzelf soms als immigranten vooral als ze besloten hebben niet meer terug te willen.

Naar aanleiding van deze bevindingen zal ik de te onderzoeken groep mensen voor deze scriptie aanduiden met de term vluchtelingen. Behalve de door Tabori genoemde groepen vat ik ook de ontheemden, de displaced persons, emigranten, immigranten en ballingen onder de term vluchtelingen. Dit komt omdat, zoals Tabori hierboven aangeeft, iemand alles wat hij tot zijn thuis rekent achter moet laten; de redenen van het vertrek doen er niet toe.

Marlie Hollands (2006, p.142) laat overigens op een andere manier zien dat een verschil tussen migranten en vluchtelingen niet te radicaal moet worden opgevat. Ze omschrijft in haar proefschrift vluchtelingen als ‘een specifieke categorie migranten met bijzondere, juridisch nauw omschreven redenen’ om te gaan naar het land van aankomst. De omstandigheden zijn voor migranten en vluchtelingen in veel opzichten vergelijkbaar met die van andere nieuwkomers: Het zijn mensen met een andere culturele achtergrond die in het land van aankomst hun plek moeten vinden.³

Tabori is tot zijn bevindingen gekomen op basis van onderzoek in het Angelsaksische taalgebied. De Nederlandse situatie is in een aantal opzichten verschillend, hiervoor raadpleeg ik Pinto (1994) zie §3.2 en Rohlof (2003) zie §3.2.1.

Tabori richtte zich op ballingen en ballingschap, voor vluchtelingen kunnen we het best terecht bij ‘Refugee Studies’ in Oxford. In de volgende paragraaf zal ik het ontstaan van deze nieuwe wetenschappelijke discipline beschrijven.

2.2 Vluchtelingen en ‘Refugee Studies’

Vanaf het begin van, maar ook in de aanloop naar de tweede wereldoorlog zijn er grote stromen vluchtelingen in Europa op gang gekomen. In de opvangkampen in en na de tweede wereldoorlog is veel ervaring met vluchtelingen opgedaan. Voor die tijd waren er ook vluchtelingen, maar het is dan voor het eerst dat vluchtelingen als een specifieke sociale categorie van globale dimensie voorkomen. Vluchtelingenkampen zijn aan het einde van de oorlog al uitgegroeid tot bolwerken van macht, waarin de bureaucratie een grote rol speelt en waar voor ordening, scholing, rehabilitatie wordt gezorgd. Vluchtelingen waren aanvankelijk een militair probleem. Een van de redenen waarom uit de beheersing van de (na)oorlogse vluchtelingenstroom wetgeving is voortgekomen was de schaamte voor de mensen die voor de Holocaust op de vlucht waren en die zo vaak nergens heen konden terwijl ze er zo verschrikkelijk aan toe waren. De eerste wetten voor bescherming van vluchtelingen komen in 1948 als The Universal Declaration of Human Rights werd aangenomen.

Na 1960, de periode van snelle dekolonisatie, ontstaat een totaal andere situatie. De vaststelling en herindelingsgrenzen en de globale bestendiging van processen van onttrekking en verarming zijn slechts twee factoren voor het ontstaan van de derde wereld. Vanaf dat moment schuift het vluchtelingenprobleem naar de derde wereld. Maar deze derde wereld is niet alleen een bron van vluchtelingen en migranten, het is ook een groot asiolverlenend gebied (Malkki 1995, pp.497-8). Vanaf 1980 begint het Westen zelfs zijn deuren te sluiten voor de opnieuw op gang komende globale vluchtelingenstromen.

---

³ In deze scriptie zal ik me steeds houden aan de termen waarmee de geciteerde wetenschappers de door hen onderzochte mensen beschrijven. Onder mijn doelgroep valt iedereen die zoekt naar een nieuw thuis. Ook zal ik het mannelijke voornaamwoord voor vluchteling, balling of migrant zo gebruiken zoals in de geciteerde teksten. In §2.3 wordt het gebruik daarvan besproken.

Refugee Studies in Oxford is ontstaan rond de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw om de vergaarde kennis te bundelen en in te zetten voor bijstand aan nieuwe vluchtelingenstromen en de daarbij betrokken vluchtelingenhelpers. Met het oog op de ontwikkeling van kennis en 'best practices' op het gebied van interventies in psychosociale noodsituaties. Binnen Refugee Studies pleit de socioloog Barry Stein (1980) om twee redenen voor een veralgemenisering van een beschrijving van het proces waar vluchtelingen doorheen gaan. Als eerste reden ziet hij dat de visie waarin iedere vluchteling als uniek gezien wordt het noodzakelijk maakt om, voor zinnige hulp aan nieuwe vluchtelingen, telkens opnieuw het wiel uit te vinden. Daarnaast, als tweede reden, stelt Stein dat er geen kant en klare academische inbedding is, en dat de breedte van de problematiek een inter-, cross- en multidisciplinaire benadering nodig maakt van maar liefst negen disciplines. Om nu toch snel hulp aan vluchtelingen te kunnen bieden stelt hij de generaliserende benadering voor. Niet iedereen is het daarmee eens. Er zijn argumenten tegen een algemene theorie, waarvan ik er enkele in de volgende paragraaf zal behandelen.

2.2.1 'De vluchteling' bestaat niet

De cultureel antropologe Liisa Malkki (1995) stelt dat de geboorte van de figuur van 'de vluchteling' moeilijk vast te stellen is, maar dat het beeld zeker niet afstamt van een figuur die gelijktijdig met de figuur van 'de balling' uit vroegere tijden aan ons zou zijn overgeleverd. Mensen hebben altijd een heenkomen en veilige haven gezocht maar het is niet eerder voorgekomen dan na de tweede wereldoorlog dat rechten van vluchtelingen tot een legaal domein konden uitgroeien.

Malkki stelt dat sommige technieken om in en na de tweede wereldoorlog vluchtelingenstromen te beheersen, het, ondanks het risico van eurocentrisme, toch mogelijk maken het ontstaan van 'de vluchteling' daar neer te leggen. Vervolgens ontstond Refugee Studies, maar het ontwikkelde zich, met zijn minstens negen disciplines, zo snel, dat men onkritisch theoretische ideeën van de diverse domeinen heeft overgenomen, aldus Malkki.

De reden waarom het onkritisch genoemd kan worden is dat men binnen het domein van de antropologie gewend is 'inheemse' mensen te onderzoeken binnen hun 'lokale context' in een 'gesloten systeem'. Zodoende is met de antropologie een sedentaire (een vaste verblijf- of standplaats hebbend) kijk als vooronderstelling meegenomen in de manier waarop men naar vluchtelingen is gaan kijken. Men is gericht op geworteld zijn en niet op reizen. Waardoor het van huis en land verstoten zijn geconstrueerd blijkt te zijn als een anomalie in het leven, dat normaliter gezien wordt als heel, stabiel, en met een vaste verblijf- of standplaats. Malkki (1995, p. 508) typeert dit als een organische functionalistische visie.⁴ Deze manier van kijken sluit bij voorbaat een positieve benadering van leven 'in beweging', 'reizend' of 'nomadisch' uit. Immers, bij ontworteld zijn of verwijderd raken van een nationale commune is men, volgens deze visie, automatisch zijn identiteit, tradities en cultuur kwijt. Deze visie is dan ook niet gericht op de mogelijkheid tot transformatie. Bij Stein is dit terug te vinden in *The*

---

⁴ Functionalisme gaat uit van het idee dat menselijk gedrag (hoe onlogisch ook) een functie heeft die uiteindelijk ten goede komt van de groep. Deze lijn van gedachte leidt er echter ook toe dat cultuur gereïficeerd wordt. Cultuur "doet" iets. Daarnaast is het een visie die redelijk statisch is en wel verklaart waarom cultuur zich reproduceert, maar niet waarom cultuur verandert. Encyclopedie van de Antropologie. Gevonden op 22 november 2007 op http://www2.fmg.uva.nl/encyclopedie_antropologie/

refugee experience als hij voorspelt dat vluchtelingen: ‘...will confront the loss of their culture, their identity, their habits. Every action that used to be habitual or routine will require careful examination and consideration.....’ (1980, p. 325).

Malkki (1995, p. 509) stelt dat in de visie van Stein het asielgevend land overdreven vreemd en angstaanjagend, en het thuisland overdreven positief, worden voorgesteld. Van niet alle mensen zal hun sociale wereld direct ophouden bij de grenzen van hun land en zal alleen hun thuisland veilig en vertrouwd zijn. De positieve voorstelling van het thuisland vertegenwoordigt zodoende niet alleen het normale, maar ook het ideale van iedere persoon. Thuis zou de plaats zijn waar men past, waar men in vrede leeft en een probleemloze cultuur en identiteit heeft. Maar is dat thuis, dat geïdealiseerd is, maar waarvandaan men heeft moeten vluchten, wel die ideale plek? Malkki (1995, p. 509) merkt overigens op dat het concept 'thuis' nog weinig bestudeerd is, onderzoek heeft volgens haar uitgewezen hoe frauduleus het concept en de doorleefde ervaring van thuis kan zijn.

Met het onkritisch overnemen van aannames van functionalistische en essentialistische⁵ aard, hangen ook de nadrukkelijk aanwezige psychologische interpretaties van ontworteling samen, niet alleen door psychologen, maar ook door andere sociale wetenschappers (zie de typering van de derde groep ontheemden van P. Tabori hierboven in §2.1). Malkki (1995, p.510) wil niet stellen dat vluchtelingen geen hoge risicogroep zijn als het op geestelijke gezondheid aankomt. Vluchtelingen zullen baat hebben bij interventies vanuit de psychiatrie en psychologie, maar ze wil wijzen op al dit ongereflecteerde geïmporteer van inzichten, dat aanzet tot het de-politiseren en de-historiseren van hetgeen vluchtelingen overkomt. Het grote probleem van de uitkomsten van het functionalisme en essentialisme bij de constructie van de 'refugee experience' is dat de kennis zich meester kan maken van politieke en historische processen en zich kan inschrijven in de lichamen en psyches van de mensen die deze processen ondergaan. Zo kunnen zeer bewegelijke en instabiele sociale fenomenen niet meer gezien worden in hun verschillen en bijzonderheden. Onderzoekers kunnen hierdoor de ooit opgedane kennis in de vluchtelingen terugzien en die permanent maken. Als voorbeeld: als onder invloed van het functionalisme wordt gedacht dat een identiteit alleen maar heel kan zijn wanneer die geworteld is in een territoriaal thuisland, dreigen andere/nieuwe oplossingen van vluchtelingen niet geaccepteerd of over het hoofd gezien te worden. Op deze wijze wordt vanzelf waar gemaakt dat alle vluchtelingen een gezamenlijke aard bezitten. Rajaram (2002) beweert in zijn artikel dat het representeren van vluchtelingen in termen van 'hulpeloosheid' en 'verlies' de vluchteling reduceert tot hun lichaam, tot een dove en gezichtsloze fysieke massa. Hij ziet dat vluchtelingen het recht ontnomen wordt hun verhaal te presenteren als dat verhaal voor instituties en de politiek gevolgen heeft. Verhalen van vluchtelingenervaringen worden volgens hem het voorrecht van westerse experts. Vluchtelingenlevens worden een verhaal waar westerse manieren van kennis worden gereproduceerd. Dat wil zeggen dat we de politieke en historische details van hun achtergrond niet meer opmerken en niet meer tot ons door laten dringen. We ondernemen er geen actie op, omdat we exclusief gefocust zijn op de westerse manier waarop we de problematiek van de vluchtelingen hopen te herstellen.

Hiermee hebben Malkki en Rajaram zichtbaar gemaakt hoe het universeel maken van de vluchteling, door hem als slachtoffer handelingsonbekwaam te maken, voordeel

---

⁵ Het is essentialistisch omdat 'de vluchteling' suggereert dat er een duidelijk, oorspronkelijk en onveranderlijk geheel van karakteristieken bestaat die alle vluchtelingen gemeenschappelijk hebben.

biedt aan bepaalde praktijken, maar de rechten van de vluchteling niet ten goede komt. Daarvoor is aandacht voor de vluchteling in zijn specifieke context nodig: aandacht voor de complexe historische en politieke gesitueerdheid van het conflict dat de vlucht noodzakelijk maakte.

2.2.2 Beeldvorming in de literatuur van de twintigste eeuw

In de westerse literatuur van de twintigste eeuw is, het is in de inleiding al gezegd, ballingschap een centraal thema. Het gaat om literatuur door en over ballingen. Het begrip buitenstaander, de vreemdeling, de ander, de vreemdeling/ander in onszelf en de zondebok zijn bekende thema's in literatuur en filosofie geworden. Literaire studies naar ballingschap hebben de 'Refugee Studies' iets te zeggen, aldus Malkki (1995, p.512).

Said (2002), zelf een balling, wetenschapper en schrijver, schetst in zijn essay over ballingschap een aantal wijdverbreide, 'gezond verstand' inzichten over het verschil tussen vluchtelingen en ballingen.

Although it is true that anyone prevented from returning home is an exile, some distinctions can be made between exiles, refugees, expatriates, and émigrés. Exile originated in the age-old practice of banishment. Once banished, the exile lives an anomalous and miserable life, with the stigma of being an outsider. Refugees, on the other hand, are a creation of the twentieth-century state. The word "refugee" has become a political one, suggesting large herds of innocent and bewildered people requiring urgent international assistance, whereas "exile" carries with it, I think, a touch of solitude and spirituality. (Said 2002, P. 181)

De grote groep wordt op een totaal andere manier gerepresenteerd dan de eenling. De eenling roept een gemakkelijk esthetiseerbaar gebied op terwijl het label 'vluchtelingen' een bureaucratisch en internationaal humanitair veld oproept. Tussen deze uitersten bevindt zich een heel scala aan verschillen zoals die van ras, klasse, wereldgebied, en historisch tijdstip. Verschillende mensen hebben hun zeer verschillende banden met de staat en zelfs met de internationale bureaucratieën die de nationale orde van de dingen karakteriseren.

Said laat zien dat het woord 'vluchteling' in tegenstelling tot 'balling' niet een persoon suggereert die asiel zoekt, maar een 'soort' persoon. De figuur van de eenling, afgeleid van de gekwelde balling als schrijver en figurant in literatuur van de twintigste eeuw, is een representatie die doorwerkt in andere domeinen. Als een beeld van de buitenstaander met het voordeel van zijn extra creatieve verbeelding. Dat wordt veroorzaakt door de 'view from afar'. Kaplan deed onderzoek naar 'The poetics of displacement'. Zij concludeert:

The "view from afar" characterizes the perspective of much of modernist writing....Even those writers who do not find themselves actually exiled may easily extend the metaphor. If detachment is the precondition for original thought then disaffection and alienation as a state of mind becomes a rite of passage for the "serious" modernist writer. Following Flaubert's belief that the artist ought to be either a man (sic) without a country or a foreigner in his own country, the modernist seeks to recreate the effect of statelessness—whether or not the writer is, in fact, in exile. Thus, within modernism the exiled writer has come to assume a privileged position as witness and seer....[I]solation, solitude, alienation, and uncertainty are necessary preconditions for "great art" since it is distance and perspective that produce "vision". (Kaplan geciteerd in Malkki 1995, p.513)

De consequente representatie van dit beeld in de literatuur is niet alleen van invloed op de kunst en literatuur van de twintigste eeuw. Deze beelden reizen rond en geven hun betekenis af aan andere wetenschappelijke vertogen, zelfs institutionele overlegplekken en aan de antropologie, aldus Malkki. (1995, p.513)

De representatie van de eenzame kunstzinnige balling doet geen recht aan de werkelijke situatie van vluchtelingen, net als de idealisering van het thuisland of de idealisering van gewortelde gemeenschappen. Het gaat om de de-historisering, het uit zicht raken van de persoonlijke oorzaken en gevolgen van de ballingschap, impliciet in de esthetisering van ballingschap. Dit komt vooral naar voren op het moment dat de esthetische winst van ballingschap ook al bij toeristen en intellectuelen terug te vinden is (Malkki, 1995: 514). Immers, de werkelijke omstandigheden en het leed van de balling verdwijnen totaal uit beeld.

De de-historisering werkt vormen van in hokjes denken in de hand en houdt de conventionele tegenstelling tussen 'origin and exile', autochtoon en allochtoon, in stand. Men komt niet toe aan denken over een overgangssituatie, passend bij veranderende situaties, waarin mensen zich ook gelukkig kunnen voelen.

Over de mooie sier die hedendaagse intellectuelen en kunstenaars maken met de esthetisering van het beeld van de eenzame balling schreef Ian Buruma (2000) de Huizinga lezing. Ballingschap of exil is volgens hem in de mode; men romantiseert de ballingschap. Buruma ziet dat de oorspronkelijke betekenis van verbanning in de loop van de tijd steeds verder verloren is geraakt. Ovidius werd uit Rome verbannen. James Joyce koos voor een zwervend bestaan in Europa, maar hij noemde het exil. Exil/ballingschap is nu de geuzennaam die veel moderne schrijvers kiezen voor hun schrijvershouding. Buruma vindt net als Malkki dat men er met de eigenschappen van de ervaringsdimensie vandoor gaat zonder de gevolgen van die toestand ooit zelf te hebben ervaren. Het speels en vrijblijvend oprekken van het begrip 'ballingschap' bagatelliseert de ernst er van. Het aantrekkelijke voor de intellectuelen komt doordat de ongebonden positie van de buitenstaander vermengd raakt met een zekere nobele onaanraakbaarheid die het slachtofferschap eraan verleent. Volgens Buruma komen deze intellectuelen te leven in een wereld waar de theorie het gewonnen heeft van de praktijk, een metafoor van de werkelijkheid, alsof het exil een aangenaam spelletje is. Van Eijnatten (2006, p.109) betwijfelt of dit beeld van de vrijblijvende banneling van Buruma werkelijk uit de westerse cultuurgeschiedenis is voortgekomen. Volgens zijn historisch onderzoek, naar ballingschap in de achttiende eeuw, was men daar zeer beducht voor; het was iets wat je beter niet kon meemaken. Elke balling maakt een kwellend proces van ontheemding en vervreemding door, en 'moet een niet minder pijnlijke strategie van assimilatie en acculturatie met volharding toepassen' aldus van Eijnatten. Vanuit allerhande egodocumenten, reisverslagen, dagboeken, romans en talloze gedichten concludeert hij dat de balling ook nog eens uitgeput raakt qua financiën: 'gedwongen tot werk onder niveau, komt hij zo tot het ontwikkelen van slachtofferschap door eenzaamheid, nostalgie, armoede, stateloosheid en culturele ontheemding.'. Van Eijnatten stelt dat enige romantisering van ballingschap niet kan komen van ervaringen van ballingschap in vorige eeuwen. Het is een verschijnsel van deze tijd, zonder geschiedkundige wortels.

Maar waar de wortels van de romantisering dan ook liggen, het gaat er nu om dat zowel het thuis met zijn geworteld zijn als de vervreemding met de 'View from afar' worden geromantiseerd waardoor voor de werkelijke situatie van mensen 'onderweg' geen aandacht is.

Er is nog iets bijzonders op te merken over de representatie van vluchtelingen en ballingen. Zo worden ballingen en vluchtelingen meestal weergegeven als mannen. Maar is 'de balling' of zijn 'vluchtelingen' altijd van het mannelijke geslacht? En maakt het iets uit als we door het schrijven over groepen het geslacht, ras of de politieke achtergrond niet meer in beeld krijgen? In de volgende paragraaf ga ik verder in op gevolgen van verschillen die zichtbaar gemaakt kunnen worden vanuit het gender en/of diversiteitperspectief.

2.3 Gender en Diversiteit

Of vluchtelingen, ballingen en migranten nu gezien worden als eenling of als groep, het gaat over een of meerdere figuren die enkelvoudig in mannelijke termen of meervoudig in onzijdige termen worden weergegeven. De werkelijkheid wordt geweld aangedaan wanneer vluchtelingen gezien worden als onzijdige groep of als mannelijke eenlingen. Het past bij het algemene beeld van de man die vlucht of migreert en pas later, in veilige omstandigheden, vrouw en kinderen laat overkomen. Het beeld van de stoere man en de kwetsbare vrouw.

Het gebruik van het mannelijke voornaamwoord wil zowel man als vrouw aanduiden. Maar het gebruik hiervan laat nu juist de identiteit van het subject met haar specifieke kenmerken onopgemerkt.

Sarah Scheepers (2002) maakt bezwaar tegen de definitie van de vluchteling zoals die in paragraaf §2.1 is opgenomen. Ze stelt dat men bij het opstellen van de definitie de 'de kritische, mannelijke, intellectuele, politieke activist met een hoog profiel in het verzet, goed georganiseerd en ideologisch bedreven' voor ogen heeft gehad. De definitie, volgens de conventie van Genève van 28 juli 1951, is uiterst belangrijk, want alle asielaanvragen worden hieraan getoetst. In het Nederlands luidt de definitie:

Elke persoon die zich buiten zijn land van herkomst bevindt en die de bescherming van dat land niet meer kan of wil invoeren omdat hij vreest voor vervolging omwille van zijn ras, religie, nationaliteit, zijn behoren tot een bepaalde sociale groep of zijn politieke overtuiging.

In deze definitie is geen aandacht voor geslachtsgerelateerde vervolging. Vrouwendiscriminatie wordt niet als zodanig benoemd; het kan geen reden zijn tot een asielaanvraag. Daardoor zullen vrouwen die vluchten om hun vrouw zijn geen voldoende grond voor erkenning als vluchteling vinden.

Wanneer de man als norm geldt, verdwijnt de vrouw met haar specifieke eigenschappen uit beeld of wordt als afwijkend weggezet. Identiteiten die niet de norm zijn vallen buiten de regels. In de vorige paragraaf is uiteen gezet hoe vluchtelingen hun stem ontnomen kan worden door ze als slachtoffer weg te zetten. In werkelijkheid zijn ze slachtoffer, maar ze zijn meer dan dat: ze bezitten tegelijk daadkracht en doorzettingsvermogen om een nieuw leven op te bouwen. Ze staan voor moeilijke keuzes en hebben een eigen verhaal te vertellen. Het zelfde mechanisme wat vluchtelingen monddood maakt kan er ook voor zorgen dat vrouwen vanwege hun kwetsbaarheid uit beeld verdwijnen. Zolang vrouwen als kwetsbaar worden ontzien, is er geen aandacht voor de problematiek die uit de culturele rolpatronen voortkomt. Vanuit die patronen is het voor vrouwen moeilijker om te vluchten omdat zij meestal de kinderen onder hun hoede nemen. Bovendien hebben ze doorgaans geen toegang tot financiële middelen. Vrouwen kunnen zwanger worden wat vluchten bemoeilijkt of ze

zijn tijdens de vlucht kwetsbaar omdat ze verkracht kunnen worden. Dat is wat niet naar voren komt zolang we alleen maar kijken naar het beeld van de mannelijke vluchteling. Scheepers (2002) constateert:

Vrouwelijke vluchtelingen komen in veel gevallen uit rurale gebieden en zijn vaak arm en analfabeet. De meeste vrouwen hebben geen geld of mogelijkheden om door te reizen naar een westers land en worden opgenomen in een vluchtelingenkamp binnen de eigen regio. Hoewel het meestal vrouwen zijn die gedwongen worden hun huizen te verlaten en op de vlucht te slaan blijft dit feit vaak verborgen omdat de meeste vluchtelingen die erin slagen in het westen asiel aan te vragen mannen zijn. Bovendien zijn vrouwen ook vaak het slachtoffer van mensenhandel. Naar schatting 500.000 vrouwen zijn op die manier de Europese Unie binnengekomen.

Het gaat erom mensen te zien in hun verschil en ze bij te staan waar ze het nodig hebben. Een manier om deze ongelijkheid zichtbaar te maken is het genderperspectief. Voor andere ongelijkheden is het diversiteitsperspectief. Deze perspectieven bieden mogelijkheden mensen in hun verschillend zijn te zien. Gender en diversiteit zijn onderwerpen uit de vrouwenstudies die in de humanistiek ruime aandacht krijgen. Dit komt vanwege de gezamenlijke wortels van vrouwenemancipatie en humanisme die liggen in de gelijkheidsidee en de drang tot emancipatie vanuit de Verlichting. De emancipatiegedachte was immers het grondmotief van de Verlichting. Het gebruik van het begrip gender betekent een relativering van de verbinding tussen de biologische status (*sekse*) en identiteit (*zelf-gevoel*). Het begrip gender maakt duidelijk dat man en vrouw niet alleen verschillend zijn vanwege hun sekse, maar dat de verschillen ook cultureel worden doorgegeven. De invulling van mannen- en vrouwenrollen is in allerlei culturen verschillend. Diversiteit helpt te laten zien hoe andere categorieën van verschil, zoals etniciteit, seksualiteit, klasse, leeftijd, religie - vaak in wisselwerking met elkaar - kunnen leiden tot maatschappelijke verschillen en ongelijkheden. Voor al deze verschillen zou oog moeten zijn.

2.4 Wanneer definities niet voldoen

In bovenstaande paragraaf komt naar voren dat 'de vluchteling' als eenduidig begrip niet bestaat en dat de definitie van vluchtelingen niet voldoet voor vrouwelijke vluchtelingen. We kunnen ons afvragen welke vluchtelingen nog meer buiten de definitie vallen wanneer vluchtelingen die binnen de grenzen van hun land een heenkomen vinden evenmin in aanmerking komen voor bescherming van asiel. Verder onderzoek daarnaar valt helaas buiten het bestek van deze scriptie.

Zoals Malkki in §2.2.1 stelt dat 'de vluchteling' niet bestaat, was Paul Tabori al in 1972 tot een zelfde conclusie over ballingen gekomen. Tabori (1972, p.37) kan niet tot een sluitende definiëring van de balling in ballingschap komen. Als kortste omschrijving noteerde hij: 'I want to go home'. Tabori vraagt zich niet alleen af of het noodzakelijk is, maar ook of het wel vruchtbaar zal zijn. Hij komt tot een synthese die ik hier verkort zal weergeven omdat we voor 'balling' even zo gemakkelijk 'vluchteling' of 'displaced person' kunnen lezen. Zijn synthese van ballingen helpt een beeld te vormen van personen die hun huis kwijt zijn en een nieuwe plek moeten vinden. Ik gebruik hier het mannelijke voornaamwoord en de term assimilatie zoals Tabori die termen gebruikte.

1. Een balling is een persoon die gedwongen is zijn thuis te verlaten om politieke, economische of psychologische redenen. Het maakt niet uit of hij door fysiek geweld of

zonder directe druk is weggegaan.

An exile is a person who is compelled to leave his homeland - though the forces that send him on his way may be political, economic, or purely psychological. It does not make an essential difference whether he is expelled by physical force or whether he makes the decision to leave without such an immediate pressure. (1972, P.37)

2. De status van een balling, zowel materieel als psychologisch, is een dynamische: ze verandert van exil (balling) tot emigrant en weer terug. De veranderingen kunnen ontstaan doordat zijn thuisland verandert en/of door het integratieproces in het nieuwe land. Een essentieel element is de verhouding tot de omstandigheden in het thuisland, want die zullen hem psychologisch beïnvloeden.

3. De bijdragen van de balling kunnen niet alleen worden bepaald door zijn inzet om te assimileren en zijn verlangen om geaccepteerd te worden, maar ook door de spirituele en intellectuele bagage die hij bij zich heeft. Hij kan in het nieuwe land vaardigheden leren die hem een bijdrage laten leveren, of hij kan blijven vasthouden aan zijn identiteit en spiritualiteit van zijn land van herkomst, hetgeen op die manier een bijdrage waardevol en acceptabel kan maken. Voorbeelden zijn: kookkunst en wijncultuur, de huidige Britse eetcultuur en Californische wijnen.

4. Terwijl de balling zich mag hebben voorgenomen terug te gaan, verdwijnt die neiging met de tijd. Het is uitzonderlijk als dit verlangen een generatie overleeft.

5. Hoe graag de assimilatie ook gewild wordt, de balling zal altijd een (misschien half onbewuste) voorkeur voor zijn geboorteland houden. Bijvoorbeeld voor twee landen juichen bij de Olympische Spelen.

6. De bijdrage van de balling aan het nieuwe land zullen altijd groter zijn dan zijn invloed in het land van zijn geboorte. De successen zullen in het vaderland jaloers ontvangen dan wel bespot worden. Hoewel de reactie vanuit kleine landen op den duur kan verschillen (Tabori heeft dit zelf ervaren) kan de balling merken dat hij niet meer bespot wordt als hij omschreven wordt als 'onze landgenoot die in het buitenland leeft' of zelfs de kwalificatie 'onze gewaardeerde medeburger en voormalig landgenoot' toegemeten krijgt'.

Tabori heeft het over assimilatie als optimale vorm van aanpassing. In §3.3 zal ik laten zien hoe gedacht wordt over de verschillende strategieën voor aanpassing in het land van aankomst. Tabori gebruikt het mannelijke voornaamwoord voor zijn ballingen; ik heb dat zo gelaten.

2.5 Samenvatting

Door de zoektocht naar een definitie van een balling kwam overlap met andere categorieën, zoals vluchtelingen en migranten, naar voren. Is een politieke vluchteling ook een balling? Is hij nog een balling als hij na verloop van tijd besluit vrijwillig in het gastland te blijven? En zijn migranten die niet kunnen aarden niet eveneens thuisloos? De bestaande categorieën blijken gebaseerd op beeldvorming die aan de werkelijkheid weinig recht doet.

Het is daarom van belang te benadrukken dat de redenen voor vertrek irrelevant blijken te zijn als na vertrek de noodzaak zich aandient om een nieuw thuis te creëren. Feitelijk onderscheiden alleen vluchtelingen zich nog van de overigen door hun verhoogde kans op trauma als gevolg van vervolging in het land van herkomst of tijdens de vlucht.

Het gemeenschappelijke kenmerk is verlies van thuis. Benadrukt moet worden dat 'de vluchteling' en 'de balling' niet bestaan, er is geen gemeenschappelijke aard die vluchtelingen kenmerkt. Waar men focust op de hulpeloosheid van een vluchteling gaat men voorbij aan alle andere kenmerken, zoals de kracht om te vluchten.

Verder is besproken dat beeldvorming verhindert om de mensen van de diverse categorieën te zien en horen in hun uniciteit, en met hun specifieke historische context en politieke verhaal, zodat hun verhaal niet het politieke vervolg krijgt waar het om vraagt. Bovendien is er gesproken over het gender- en diversiteitsperspectief dat de mogelijkheid biedt om beelden naar voren te halen die voorheen onzichtbaar bleven.

In het volgende hoofdstuk bespreek ik de theorieën die de processen van hervestiging in beeld brengen. Ik doe dit vanuit de visie dat een migrant in een soortgelijke cultuur weinig moeite zal hebben goed terecht te komen. Terwijl het ook mogelijk is dat een balling die politiek gemotiveerd in het land van aankomst met gelijkgezinden de strijd tegen het moederland aanbindt, succesvoller aardt dan een migrant die zijn/haar weg niet vindt en steeds verder geïsoleerd raakt.

3 Hervestigen

Inleiding

In dit hoofdstuk zal ik beginnen met een algemene theorie van Stein(1986) over het hervestigingproces van vluchtelingen. Bij Stein omvat dit deel van 'the refugee experience' zowel 'resettlement' als 'adjustment' en 'assimilation'. Ik gebruik de term hervestigen, omdat deze meer neutraal is dan termen als integratie, assimilatie of participatie, die voorkeuren voor een bepaalde strategie van vestigen in zich herbergen.⁶

In de theorie die ik raadpleeg spelen het land van herkomst en het land van aankomst geen rol. waardoor de theorie opteert voor meer algemene geldigheid. Met andere onderzoekers zal duidelijk worden dat de relatie met het land van herkomst wel degelijk invloed heeft: het bepaalt/voorspelt de strategie die de vluchteling geneigd is te volgen bij het hervestigen. De houding van het land van ontvangst speelt een rol, deze komt naar voren in de theorieën van Kunz (1981) en Pinto (1994). Kunz richt zich voornamelijk op de vluchtperiode. Bij Pinto gaat het om een algemene theorie van het integratieproces, toegespitst op migranten in de Nederlandse situatie. De overeenkomsten worden opgemerkt en meegenomen in de voortgang van het onderzoek.

Bij het proces van integratie behoort het proces van acculturatie. Wat is acculturatie en hoe verloopt het?

3.1 Algemene theorie over het hervestigingproces volgens Barry Stein

Academic research, however, has the ability to anticipate, to develop answers or alternatives before the practitioners or policy makers even know there is a question.
Barry Stein

Volgens Stein (1980) moeten vluchtelingen van alle soorten en tijden gezien worden als een sociaal en psychologisch type wier gedrag een sociaal bepaald patroon heeft. Wanneer de problematiek van een vluchteling als uniek, afwijkend en niet herhaalbaar wordt gezien, gaat kostbare kennis verloren en moet bij een volgende golf vluchtelingen het wiel opnieuw uitgevonden worden. In 1980 ziet Stein dat vele onderzoekers en regeringen het probleem van vluchtelingen niet willen veralgemeniseren. Maar volgens Stein zou met de aldus opgedane kennis het lijden van vluchtelingen en de werkers die hulp willen verlenen aanmerkelijk kunnen worden verlicht. Vele situaties van vluchtelingen zijn zeker uniek, aldus Stein, maar er zijn stadia waar ze allen doorheen moeten. Hij pleit voor een veralgemenisering, maar wel bestudeerd vanuit een uitgebreid interdisciplinair veld.

Het hervestigingsproces is het laatste onderdeel van het totale project dat 'de vluchteling' volgens Stein moet doorlopen: 'perception of a threat; deciding to flee; the

---

⁶ De term hervestigen wordt wel eens gebruikt als vluchtelingen niet in het land van aankomst terecht kunnen maar, na erkend te zijn als vluchteling, verhuizen naar een land wat ze wil opvangen en waar ze veilig zullen zijn. Hervestigen wordt ook gebruikt als mensen met de nodige hulp terug kunnen keren naar de plek waar ze vandaan kwamen. Toch wil ik deze term hier gebruiken vanwege het neutrale karakter.

period of extreme danger and flight; reaching safety; camp behavior; repatriation, settlement or resettlement; the early and late stages of resettlement; adjustment and acculturation; and residual stages and changes in behavior caused by the refugee experience.' Stein geeft een fasering van het hervestigingsproces, het beslaat de periode van '(re)settlement' tot en met de 'residual stages and changes in behavior caused by the refugee experience'. Voor Stein houdt het hervestigen aanpassing en assimilatie in. In §3.3 zal ik aan de hand van Berry aantonen dat integratie de voorkeur verdient boven assimilatie. Chronologisch zijn er vier fases: 1) de eerste paar maanden na aankomst, 2) de daarop volgende twee jaar, 3) een jaar of vier, vijf na aankomst in het gastland, 4) breekt aan na een periode van tien jaar of meer.

De **eerste fase**: na aankomst in het nieuwe land, volgt een periode van een paar maanden van inventarisatie van het verlies. Sociale status, cultuur, identiteit en gewoonten zijn allemaal verloren. Een hoog opgeleide persoon verliest zijn identiteit/status volledig. Niets is meer hetzelfde en soms zelfs vijandig. De vader kan niet langer voor eten zorgen, moeder moet gaan werken, de kinderen socialiseren sneller en moeten hun ouders helpen. Nostalgie, bezorgdheid, schuldgevoel, depressie, woede en frustratie kunnen zo erg zijn dat de ouders met het idee spelen terug naar huis te gaan, ondanks de onmogelijkheid ervan.

De **tweede fase** omvat gemiddeld een paar jaren waarin het herstel centraal staat. De oude succesvolle status kan op twee manieren zorgen voor opwaartse mobiliteit. Het maakt agressiever en innovatief. Men gaat terug naar school of opnieuw verhuizen, de kinderen integreren over het algemeen sneller. Dit alles zorgt voor mentale instabiliteit en spanningen binnen de familierelatie.

De **derde fase** begint als na een jaar of vier a vijf het patroon van snelle veranderingen voorbij is, waarmee het grootste deel van de integratie voltooid is. De bereikte status wordt geaccepteerd en de rest wordt overgelaten aan de volgende generatie. Stein zegt nadrukkelijk dat dit niet altijd in een gelukkige toestand resulteert, maar men is moe en de drive om verder te gaan zakt weg.

De **vierde fase** gaat in als na een jaar of tien de toestand gestabiliseerd is. Het resultaat van de vlucht is een lagere status.

Stein richt zich niet op het land van herkomst en op wat een vluchteling voor en tijdens de vlucht meemaakt. Zijn fasering begint na aankomst in het gastland en na een eventueel verblijf in een opvangkamp. Deze periode en de indrukken die ze achterlaten op de vluchteling maken wel degelijk uit voor het verdere hervestigingproces (zie §3.1.2 tot en met §3.1.4).

De periode voor het besluit tot vluchten kan variëren van twee uur tot misschien wel jaren. De problemen in het eerste opvangkamp kunnen ook variëren in tijd.

3.1.1 Gedrag tijdens het hervestigen volgens Stein

Het hervestigen is een ingewikkeld proces.

(He)...is experiencing crisis and is often placed in ambiguous situations without clear definitions of behavioural expectations... tries to redefine his life situation and to adopt strategies for dealing with the crisis; he begins to discover that their prior life experiences have not adequately prepared him for a life in this different culture (Taylor and Nathan, 1980 geciteerd in Malkki).

Het succes van hervestigen hangt, in sterke mate af van de conditie, flexibiliteit en het aanpassingsvermogen van de vluchtelingen. Een vluchteling benadert zijn gastland

met gemengde gevoelens. Weg van de ellende, en niet speciaal op weg naar een zelf gekozen land, is het meestal een sprong in het diepe. Maar men koestert er ongedifferentieerde en iets te romantische gevoelens over, aldus Stein. Over het algemeen verwacht men de oude status terug te krijgen; men wil geen lagere baan accepteren. Opmerkelijk is de hardnekkige idee dat men recht heeft op iets van iemand. Men verwacht dat de onrechtvaardige behandeling goed gemaakt gaat worden in land van herkomst. Men vindt dat iemand ze dat schuldig is. Omdat de vervolgers er niet meer zijn schuiven ze deze verwachting door naar de regering en de hulpverlenende instanties. Ik kom hier zo op terug.

Studies rond hervestigen vallen in twee grote groepen uiteen. In de ene groep bestudeert men wat de vluchteling overkwam, bij de andere groep stonden de aangeboden hulpprogramma's centraal door de zoektocht naar de meest effectieve hulp. Een nadere beschouwing van gedragspatronen tijdens het hervestigen laat zien hoe beide perspectieven elkaar aanvullen.

Ik pak de hoge verwachtingen die vluchtelingen van hulpverleners hebben weer op. De hulpverleners klagen dat vluchtelingen te veeleisend zijn, de vluchtelingen klagen vervolgens niet genoeg gecompenseerd te worden. Niemand kan aan de eisen van de vluchtelingen voldoen, waardoor ze verbitterd raken en achterdochtig worden. Omdat de vluchtelingen niet krijgen wat ze willen denken ze dat het beetje hulp wat ze krijgen bedoeld is om ze onder controle te krijgen en te vernederen. Er dreigt een kwaadaardige wisselwerking. Vluchtelingen moeten voor de hulp die ze krijgen aantonen dat ze het nodig hebben. Ze doen hun verhaal. Maar de hulpverleners gedragen zich gereserveerd, ze moeten zich emotioneel afschermen tegen te grote betrokkenheid. De vluchtelingen raken achterdochtig door de koele hulpverleners en blazen hun verhaal op. Als de vluchtelinghelpers deze verhalen horen en natrekken raken ook zij achterdochtig, en is de cirkel rond. De vluchteling gaat de hulpverlening zien als een vijandige organisatie. Het ontstaan van wederzijds begrip en aanvaarding raakt gestremd. Door verlies van de oude patronen van succesvol gedrag hebben de vluchtelingen heldere richtlijnen en leiding nodig, want ze weten niet meer wat ze moeten doen. (Stein 1980)

3.1.2 Vlucht en vestigingpatronen volgens Kunz

Een ingang tot meer inzicht in al dan niet voorspoedige hervestiging kan gehaald worden uit vlucht en vestigingpatronen met het kinetische 'push and pull' model van Kunz (1981, p.42-45). Kunz stelt dat de migrant wordt aangetrokken (pull) door de aantrekkelijke kansen in het nieuwe land. Bij vluchtelingen en ballingen is er geen sprake van een aantrekkingskracht, maar wel van een duw (push) vanuit het thuisland. Kunz onderscheidt het 'vooruitziende' type van het 'acute' type vluchteling. De vooruitziende vluchteling ziet het gevaar al vroeg aankomen. Hij leeft in zijn land, verdient de kost en is zelfstandig. Als de dreiging toeneemt, staat hij met familie en voorraad klaar om te vluchten. Zij vertonen de meeste overeenkomsten met de migrant. Alleen zal voor hen ieder land wat hen op wil nemen goed zijn, terwijl de migrant zijn speciale keuze heeft gemaakt. Over dit type zegt Kunz dat ze meestal goed opgeleid, bemiddeld en alert zijn. Ze verlaten hun land doorgaans in een vroeg stadium als de druk nog niet explosief is. De vluchteling die plots, soms zelfs binnen een paar uur, zijn huis en haard moet verlaten, is van het acute kinetische type. Na weggeduwd (push) te zijn komt er een trekkkracht (pull) bij, maar nu door de internationale hulpagentschappen en het land dat asiel wil verlenen. Deze instanties en het gastland trekken aan hem, want ze willen zo

snel mogelijk een beslissing van de vluchteling. En dat terwijl de vluchteling in een staat van shock ‘midway to nowhere’ is. Hij heeft geen tijd alle opties voor een toekomstig thuis door te nemen, zijn enige reële keuze bestaat uit: terug gaan, blijven op de plek van eerste opvang of naar een ver en onbekend land vertrekken. Dit type vluchteling heeft vaker dan de andere groep een lagere opleiding en is om hedonistische redenen gevlucht. Ze zijn er minder op uit in het nieuwe land te hervestigen.

3.1.3 Niet alleen het land van herkomst is van belang

Vluchtelingen die ten gevolge van een hoge ‘push’ factor hun land verlaten zullen zich minder gemakkelijk thuis gaan voelen in het land van aankomst, zo blijkt uit voorgaande paragraaf.

Kunz wijst ook nog op het feit dat juist vluchtelingen uit één bepaald gebied of land niet automatisch als een groep gezien mogen worden. Verspreid over de tijd kunnen ze om verschillende redenen (door politieke ontwikkelingen, bijvoorbeeld wisseling van de macht in land van herkomst) vertrokken zijn en daardoor elkaar naar het leven staan.

Kunz wil niet alleen zeggen dat het moment van vertrek een vluchteling typeert, ook het moment van aankomst zal van belang blijken. Bijvoorbeeld of er sprake is van overvolle vluchtelingenkampen of wacht het gastland met open armen op nieuwe arbeidskrachten?

Maar van nog wezenlijker belang is volgens Stephen Keller (1975) de mate van trauma, opgelopen voor en tijdens de vlucht. Is dit erg traumatisch geweest dan zullen zich karakteristieke gevoelens als schuld, onkwetsbaarheid en agressiviteit voordoen. Deze gevoelens hangen samen, want als de vluchteling het ergste heeft overleefd voelt hij zich weliswaar schuldig over degene die het leven hebben moeten laten, maar hij is onoverwinnelijk gebleken en heeft het ergste achter zich. Hij gaat agressief de toekomst tegemoet. De schuld wordt op anderen geschoven, zo ziet Keller.

Kunz corrigeert de idee dat het land van herkomst en de omstandigheden tijdens de vlucht er niet toe doen. Keller zet daar de intensiteit van hun trauma naast. Waardoor de totale relatie van de vluchteling met het land van herkomst het verdere proces tekent.

3.1.4 Typering vluchteling op basis van relatie met vaderland

Vervolgens onderscheidt Kunz op basis van de relatie met het vaderland drie typen: de ‘majority-identified’, ‘events-alienated’ en ‘self-alienated’ vluchtelingen. De eerste categorie verwijst naar mensen die gericht zijn op hun land van herkomst en hun landgenoten. Ze zijn weggegaan vanwege een onderdrukker of een bepaalde politiek. Onder deze categorie vallen vluchtelingen vanwege oorlog of revolutie, of ballingen. Ze zijn meestal in grote haast gevlucht en zullen terug willen.

De tweede categorie verwijst naar mensen van minderheidsgroeperingen, die zich wel willen identificeren met hun land, maar vervreemd zijn geraakt vanwege vervolging of afwijzing. Ze weten dat ze onomkeerbaar vervreemd zijn van hun land en een deel van hun landgenoten niet meer terug zullen zien. Het gaat hier voornamelijk om ballingen. Ze zullen zo snel mogelijk willen vluchten en graag een nieuwe identiteit aannemen. Volgens Kunz zou deze categorie minder problemen met integratie hebben. De derde categorie zijn mensen met een andere ideologie dan die van het vaderland. Ze hopen in het gastland de ruimte te krijgen hun eigen gang te gaan. Hieronder zullen ook de vluchtelingen van Tabori vallen die om ‘irrationele’ redenen hun land verlaten

hebben (zie §2.1) en waarvan Tabori verwacht dat ze, in tegenstelling tot de anderen in deze groep, niet zullen wennen in het gastland. Kunz schaart deze mensen onder de vrijwillige ballingen.

3.2 Aanpassingsproces migranten in Nederland

Voor migranten in Nederland deelt Pinto(1994), hoogleraar/directeur Intercultureel Instituut (ICI) Amsterdam, het integratieproces in zeven fases in. De overeenkomsten tussen de fasering van Stein (zie §3.1) en die van Pinto is een bevestiging van het inzicht dat er geen scherp onderscheid tussen migranten en vluchtelingen te maken is (zie §2.1). Hollands (2006, p.142) omschrijft vluchtelingen als ‘migrant met een speciaal migratiemotief, te weten een vluchtmotief’. Pinto (1994, pp. 38-43) heeft het niet alleen over de psychologische fasen die een allochtoon doorloopt⁷, hij noemt ook de veranderingen die zich in de ontvangende samenleving afspelen. Dit is in zoverre opmerkelijk omdat voorheen alleen de veranderingen bij de vluchtelingen onder de aandacht gebracht werden. Het verschijnsel van veranderingen dat zich haast ongemerkt bij beide partijen al voordoet door het in het contact zijn met elkaar, heet acculturatie en wordt in §3.3 besproken.

Pinto beschrijft de eerste fase in termen van bedoelingen en verwachtingen. De allochtoon die niet denkt te blijven zal minder energie in het leren van de Nederlandse taal steken. Verwachtingen zullen in het hele proces voor beide kanten een belangrijke rol spelen.

In de **tweede fase** hoort voor beide partijen een juichstemming bij acceptatie en teleurstelling bij wrijvingen en conflicten. Voor de allochtoon blijken de hoge kosten voor levensonderhoud, die inherent zijn aan een hoog salaris, zwaar teleurstellend; er kan minder gespaard of naar huis opgestuurd worden.

De **derde fase** karakteriseert zich met verwarring doordat men in de praktijk met cultuurverschillen geconfronteerd wordt. Het leidt tot angst, machteloosheid en vijandigheid. Zowel de sollicitant als de personeelschef heeft last van de cultuurverschillen. Zekerheden vallen weg en er ontstaat twijfel aan het eigen oordeel. Bij de eerste generatie gaat de verwarring nooit helemaal over.

Gedurende de **vierde fase** wordt wederzijds naar informatie gezocht. Zij die willen blijven, komen sneller in deze fase. Wanneer er in de ontvangende samenleving geen sprake van racisme of discriminatie is informeert men zich.

In de **vijfde fase** gaat het gastland nieuwe maatregelen nemen en inzetten voor opvang en begeleiding. Er ontstaat nieuw gedrag. Voor allochtonen is het de tijd waarin afgewogen wordt welke normen en waarden zij verder meenemen.

De **zesde fase** kenmerkt zich door aanpassing. Er is een bepaalde hoeveelheid van onbewuste aanpassing bij het ontvangende land en nieuwkomers (acculturatie). Bij verzet denkt men erover terug te keren naar het geboorteland om er vervolgens achter te komen dat men zich onbewust toch al flink heeft aangepast. Men past nergens meer.

De afrondende **zevende fase** kenmerkt zich door terugblikken in tevredenheid of spijt. Allochtonen vragen zich met het klimmen der jaren af of ze naar het land van

---

⁷ Malkki wijst op het onbereflecteerde geïmporteer van inzichten vooral van psychologische aard in de Refugee Studies door wetenschappers die daar niet in geschoold zijn (zie §1.4.1.) Pinto is wel gekwalificeerd in de psychologische wetenschap: hij is in 1993 gepromoveerd tot doctor in de Psychologische-, Pedagogische- en Sociologische Wetenschappen (PPSW) aan de Rijksuniversiteit van Groningen (RUG).

herkomst zullen terugkeren of toch maar blijven. In de ontvangende samenleving laat deze fase zich zien in beleidsevaluaties en beschouwingen.

De zeven punten van Pinto beschrijven de problematiek van het gefaseerde integratieproces binnen de Nederlandse context. Hij wijst erop, zoals 'de vluchteling' besproken in §2.2.1, dat 'de allochtoon' niet bestaat. En hij benadrukt dat het land van herkomst niet alles zegt over de religie en de culturele achtergrond van de allochtoon. Er bestaat een groot verschil tussen Arabieren en Berbers in Marokko (1994, p. 43).

Pinto heeft in Nederland het minderhedendebat op de kaart gezet door het opmerken van het 'doodknuffelen' van migranten. Met het doodknuffelen werden de allochtonen met hun echte belangen verwaarloosd. Hij vindt het uit handen nemen van de zelfstandigheid, het afhankelijk maken van nieuwkomers, door ambtelijke instanties en aan het verzorgingsloket, een van de grootste problemen van integratie in Nederland.⁸

3.2.1 Fasering hervestigingproces vluchtelingen in Nederland

Een meer recente (2003) Nederlandse fasering, maar dan van de integratie van vluchtelingen en andere nieuwkomers is van de psychiater Hans Rohlof (2003), werkzaam bij de Nederlandse stichting Pharos. Zijn fasering: in de **eerste fase** is er sprake van een relatieve uitsluiting uit de Nederlandse maatschappij, met daardoor verblijf in een existentieel niemandsland. In de **tweede fase**, na toelating als vluchteling, is er sprake van een harde strijd om een plaats te verwerven in de Nederlandse samenleving, met mogelijkheden, maar ook mislukkingen. In de **derde fase**, na enige jaren, ontstaat een zekere loyaliteit aan de Nederlandse maatschappij, maar dient er ook een evenwicht gevonden te worden met oude culturele gewoonten. Ook kunnen dan intergenerationele conflicten ontstaan, ten gevolge van verschillen in de mate van acculturatie tussen de oudere en jongere generatie. (Komt overeen met de tweede fase volgens Stein, zie §3.1) Tijdens het ouder worden in Nederland, de **vierde fase**, blijven er gevoelens van nostalgie bestaan, er kunnen sentimenten rond terugkeer naar het land van oorsprong gaan spelen.

Ondanks dat deze fasering over vluchtelingen in Nederland gaat zijn er geen opmerkelijke verschillen met de fasering van Stein over vluchtelingen in het Engelse taalgebied. De intergenerationele conflicten situeert Stein gedurende de tweede fase. Tabori (zie §2.4 punt 4) merkt over ballingen op, net als Rohlof hierboven over migranten in Nederland, dat de eerste generatie terug wil blijven gaan, maar dat dit verlangen zelden de eerste generatie overleeft. De leeftijd waarop men vlucht of migreert maakt veel uit op de wijze waarop men de integratie op kan pakken.

3.3 Het verschijnsel van acculturatie

Acculturatie is een bijverschijnsel van migratie en het opnemen van vluchtelingen. Het is het dynamische proces bij contact tussen verschillende culturen.⁹ Acculturatie is aanpassing aan een nieuwe culturele omgeving, voor zowel de nieuwkomer als de mensen aan de ontvangende kant. Pinto noemt in zijn fasering bij het zesde punt dat beide het gastland en de nieuwkomer ongemerkt veranderen. Het is de verandering in

---

⁸Rond het jaar 2000 zijn er vijftig miljoen vluchtelingen en ontheemden in de wereld: één procent van de wereldbevolking, een niet te bevatten aantal.

⁹ Acculturatie is vanuit de cross-culturele psychologie het proces van verandering die optreedt wanneer culturele groepen langdurig in contact komen met elkaar. Gevonden 2008-05-04 <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=29214>.

een individu of een groep die het resultaat is van contact met een andere culturele groep. Een vluchteling kan na een aantal jaren in het gastland tot zijn verrassing er achter komen dat hij zich dan wel niet thuis voelt in het land van aankomst, maar bij terugkeer in het vaderland verbaasd zien hoeveel alles daar in de tussentijd ook veranderd is. Mensen in het land van aankomst kunnen versteld staan hoe snel ze gewend zijn geraakt aan gewoonten waar ze een aantal jaren geleden nog opschudding over veroorzaakten.

Met het model van Berry (1997) kunnen vier acculturatiestrategieën onderscheiden worden: segregatie, assimilatie, marginalisatie/individualisatie en integratie. (Het model is gevonden op 28 juli 2007 op <http://www.onderwijsachterstanden.nl>)

		Eigen culturele identiteit vasthouden?	
		Ja	Nee
Relaties aangaan met andere groepen?	Ja	Integratie	Assimilatie
	Nee	Segregatie	Marginalisatie / Individualisatie

Alleen als iemand zijn eigen cultuur behoudt en tevens relaties aangaat met andere groepen is er sprake van integratie. Vanuit het gastland bezien verstaat men onder integratie dat een individu met een andere culturele achtergrond steeds meer gaat participeren binnen het maatschappelijke leven. Integratie vindt plaats daar waar mensen wonen, werken en naar school gaan.

Wanneer iemand de eigen culturele identiteit loslaat, en relaties met de andere cultuur aangaat, is er sprake van assimilatie. Als er geen relaties onderhouden worden of nieuwe relaties worden aangegaan is er sprake van marginalisatie. Als alleen relaties met de eigen cultuur worden onderhouden dan is er sprake van segregatie (Vedder, 2004).

De aandacht bij Vedder voor acculturatie laat zien dat niet alleen de vluchteling werk te doen heeft in de vorm van de taal en gewoontes aanleren, ook de ontvangende samenleving verandert mee en kan niet passief blijven. Maar binnen de ontvangende samenleving, in dit geval Nederland, is de term integratie nog niet goed gedefinieerd. Vedder stelt dat ten gevolge daarvan de taken en verantwoordelijkheden voor Nederlanders en immigranten niet duidelijk zijn. Onderzoek voor een scherpere en meer praktische invulling van het begrip integratie is volgens hem noodzakelijk. Want hij ziet dat de gemiddelde Nederlander en de overheid zeggen uit te zijn op integratie, maar in feite assimilatie voor ogen hebben.

Pinto ziet ook dat deze termen niet voor iedereen dezelfde betekenis dragen; hij beschrijft in de Volkskrant van 11 maart 2008 hoe zo de eis van integratie eigenlijk hedendaags kolonialisme is. Pinto stelt, na geconstateerd te hebben dat de term participatie ondanks hartstochtelijke pleidooien de term integratie niet zal gaan vervangen, de term INparticipatie voor. Er dient immers 'IN die migrant van alles gepropt' te worden, 'van INburgeren tot INpassen'. Of het nu participatie of integratie heet, het gaat om te gaan leren meedoen in het land van aankomst binnen de wettelijke grenzen, zonder zich te hoeven uitleveren, noch zijn eigenheid op te geven of achter zich te laten. Dat is, hoe het ook genoemd wordt, de beste strategie voor vluchteling, balling of migrant. Dat ben ik helemaal met Pinto eens.

Het valt op dat er een verbreding van het aandachtsveld is te zien. Stein (1980) gefocust op vluchtelingen vindt assimilatie (kan meerdere generaties duren en wordt

mogelijk nooit bereikt) de juiste strategie. Stein legt het als volgt uit:

Generally assimilation is seen as "relinquishing cultural identity and moving into the larger society (Berry)" while acculturation represents a learning of the culture and behavior of the dominant society. Depending on one's viewpoint assimilation may be seen as the result of a process of total acculturation or acculturation may be seen a stage in the process of assimilation.

Een andere illustratie van deze verbreding van de aandacht is te vinden in het proefschrift van Marlie Hollands getiteld: *Leren uit de ontmoeting: Nederlanders in contact met asielzoekers en vluchtelingen*. Hollands onderzoekt een geselecteerde groep Nederlandse hulpverleners betreffende de integratie en migratieproblematiek. Het zijn Nederlanders die door eigen wens contact onderhielden met migranten en asielzoekers in hun eerste periode in Nederland. Hollands (2006, p.14) is tot deze manier van kijken gekomen nadat een man uit Zaïre haar na een interview over de integratieproblematiek meedeelde dat hij de volgende keer de rollen om zou draaien: hij wilde haar wel eens interviewen over dezelfde problematiek.

3.4 Universaliteit van de theorieën

De behandelde hervestiging- en integratietheorieën over het hervestigen vertonen grote overeenkomsten. Ze gaan ervan uit dat aan het eind van het integratieproces de vluchteling een plek heeft verworven binnen de nieuwe samenleving en zich in het gastland, na een periode van desoriëntatie, thuis is gaan voelen.

Hoewel het er op lijkt dat een algemene theorie betreffende dit proces mogelijk is, is dit niet onomstreden. Malkki is van mening dat veralgemenisering leidt tot de suggestie van een vluchtelingencultuur en een vluchtelingenidentiteit, waarbij het idee ontstaat dat alle vluchtelingen niet zozeer in een gelijke situatie verkeren als wel dat ze een gelijke aard delen (Malkki, 1995, p.174). Vluchtelingen verkeren in een vergelijkbare situatie in zoverre dat ze allen vrijwillige of gedwongen ballingen zijn, maar ze verschillen van afkomst, sekse, gender, beroep en aard.

De meeste theorieën hebben geen betrekking op economische migranten. Maar al hebben migranten hun land vrijwillig verlaten, ze moeten wel in een nieuwe cultuur integreren. Er bestaan verschillen in ervaring en emotie tussen vluchtelingen die vanwege een oorlog hun land hebben moeten verlaten en ballingen, maar theorieën die kijken naar het proces van hervestigen zijn mijns inziens van toepassing op beide categorieën vluchtelingen, aangezien ze beide in een nieuwe cultuur terecht zijn gekomen en hun band met de oude cultuur verscheurd is.

Voor de balling die het land uitgezet is vanwege zijn politieke overtuiging is de band met de oorspronkelijke cultuur wellicht in het vaderland al aangetast, omdat hij daar door de regering, en eventueel door zijn landgenoten, als vreemdeling werd beschouwd. Omdat de balling in een vroeger stadium dan de vluchteling afstand heeft genomen van zijn cultuur, zou dit kunnen betekenen dat hij in het beginstadium minder moeite zal hebben met de cultuur van het gastland. Toch moet hij zich in de nieuwe cultuur zien te handhaven, net als de vluchteling van wie de banden met de cultuur plotsklaps verscheurd zijn.

Malkki (1995, pp.508-509) vindt de theorieën te eenzijdig, omdat niet wordt stilgestaan bij het land van herkomst. Uit haar standpunt wordt duidelijk dat vluchten naar een buurland met soortgelijke cultuur anders zal verlopen dan hervestigen in een totaal verschillende cultuur. Het land van aankomst dient ook in ogenschouw genomen

te worden aangezien de gastvrijheid van het land uit zal maken voor de vluchteling. Maar uitgaande van het feit dat de theorieën gebaseerd zijn op een cultureel verschil tussen landen waardoor de vluchteling zich in het gastland in eerste instantie vervreemd zal voelen, zijn veralgemeniserende theorieën toch toepasbaar op alle vluchtelingen, ongeacht het land waar zij vandaan komen. Want voor iedere vluchteling geldt dat hij zich in het nieuwe land enigszins moet aanpassen wil hij goed functioneren en zijn leven weer opbouwen. Niet voor alle vluchtelingen verloopt dit proces in een gelijk tempo, maar ze maken allemaal dezelfde fasen door, waarbij ze zich eerst vervreemd voelen, omdat ze zich in een nieuwe cultuur bevinden en de banden met de oude cultuur afgebroken zijn. In een later stadium is er sprake van aanpassing en gewenning aan de nieuwe cultuur, waardoor er een zekere stabiliteit ontstaat en er een positie binnen de nieuwe samenleving verworven wordt. Het is ook de periode waarin een evenwicht gevonden moet worden met culturele verschijnselen van de oude cultuur. De mate waarin dit gebeurt, is vanzelfsprekend per persoon verschillend en afhankelijk van de situatie.

Uitgaande van de niet-westerling die naar een westers land vlucht, betekent dit dat het proces van aanpassing en gewenning trager verloopt voor de vluchteling die in afnemende mate bekend is met de westerse cultuur.

3.5 Succesvol hervestigen kan niet van een kant komen

Als de meest geslaagde vorm van hervestigen wordt integratie met behoud van contact met het land van herkomst gezien. In de praktijk zag Tabori een heel scala aan vormen van leven in het land van aankomst. Hij zag ballingen die meer Engels dan de Engelsen werden, alleen uit het diepe verlangen te zijn als de anderen. Bij de tweede generatie zag Tabori (1972, p.17) de schaamte voor het intensieve verlangen van de ouders naar de manieren van doen van het oude land. Het andere extreem zien we terug bij mensen die geen enkele concessie aan het nieuwe thuisland willen doen, mensen die alleen maar terug willen. Daartussenin bevinden zich alle gradaties, vormen en voortgang van integratie zichtbaar in het gastland. Maar de inwoners van het gastland kunnen niet achterover gaan zitten en wachten tot de nieuwkomers onzichtbaar opgaan in het geheel. Ze zullen mee veranderen en men zal zich moeten inzetten om discriminatie en racisme uit te bannen. Men zal zich de gewoonten van de nieuwkomers eigen moeten maken, zodat beide met behoud van eigenheid kunnen samenleven.

Ballingen/vluchtelingen zullen nooit verdwijnen, aldus Tabori. Het enige wat hij met zijn onderzoek heeft willen bereiken is dat hun aanwezigheid niet gezien zal worden als een last maar als een zegening, zodat ze in hun onvrijwillige ontwortelde bestaan kunnen bloeien en vruchten dragen.

3.6 Samenvatting

In dit hoofdstuk werd de problematiek betreffende het hervestigen uiteengezet. De verschillende faseringen komen qua strekking overeen. Het gaat grofweg om een periode van inventarisatie van verlies met mogelijke gevoelens van desoriëntatie, gevolgd door een periode waarin herstel centraal staat, maar waarin het hard knokken kan zijn om een plek in de nieuwe maatschappij te veroveren. Daarna volgt een periode van stabilisatie met lagere status. In deze laatste periode, wanneer er loyaliteit naar het gastland ontstaat, moet worden afgewogen welke waarden en normen van de oude

cultuur worden meegenomen. Het land van herkomst, en de manier waarop men daar weggegaan is, hebben invloed op deze processen.

Acculturatie laat zien dat verschillende culturen ongemerkt veranderen door het onderlinge contact. Integratie lijkt de beste strategie; het gaat om te gaan leren meedoen in het land van aankomst binnen de wettelijke grenzen, zonder zich te hoeven uitleveren, noch de eigenheid op te geven of achter zich te laten. Hierbij moet vastgesteld worden dat er voor het gastland ook taken zijn weggelegd, zoals het leren kennen van de gewoonten van de nieuwkomer en het bestrijden van racisme en discriminatie.

In dit hoofdstuk is naar voren gekomen hoe zwaar het proces van hervestigen is. In het tweede hoofdstuk omschreef Van Eijnatten ballingschap als een zeer zware straf. Daarbij kwam hij bij zijn historisch onderzoek maar weinig positieve gevolgen tegen. In modernere literatuur wordt wel over positieve gevolgen gesproken die regelmatig in verband worden gebracht met intellectuelen en kunstenaars.

In het volgende hoofdstuk zullen de gevolgen van ontworteling worden beschreven.

4 Gevolgen van ontworteling

De breuk is het (nood)lot van de vreemdeling; hij heeft definitief iets achter zich gelaten, maar dit blijft hem bespoken, en het bepaalt mee zijn (nieuwe) identiteit. Diaspora: het verdwijnen, herinneren, vergeten, verhuizen van identiteit, taal, familie, cultuur, geschiedenis. Wat is taal, wat is spreken, wanneer de taal en de stemmen die deze voeden aan het uitdoven zijn? Wat is het beeld dat overblijft van het land dat werd verlaten, na een heel leven in een nieuw land? "Ballingschap impliceert altijd dat men uit het oude lichaam barst. Ballingschap maakt een kadaver van het oude lichaam" (Julia Kristeva), van de oude taal.

Mekithar Garabedian, kunstenaar te Gent.

It is, therefore, a source of great virtue for the practiced mind to learn, bit by bit, first to change about invisible and transitory things, so that afterwards it may be able to leave them behind altogether. The man who finds his homeland sweet is still a tender beginner; he to whom every soil is as his native one is already strong; but he is perfect to whom the entire world is as a foreign land. The tender soul has fixed his love on one spot in the world; the strong man has extended his love to all places; the perfect man has extinguished his..

Hugo of St. Victor, Reflections on Exile

Inleiding

Paul Tabori's (1972) drijfveer om *The Anatomy of Exile* te schrijven is zijn overtuiging dat ballingen een belangrijke en blijvende bijdrage hebben geleverd aan welk land bereid was hen op te nemen. Wat de kosten ooit voor de gastheer zijn geweest, het is meer dan eens terug betaald. Tabori stelt verder in de inleiding van zijn boek dat dit feit even vaak gepropageerd is, als wegens xenofobe vooroordelen ontkend. Het verhaal van de balling is het verhaal van 'the Good Samaritan and of homo homini lupus (Latijn: "de mens is voor zijn medemens een wolf"', een uitspraak van Thomas Hobbes, LR) combined; a story of compassion and charity running parallel with man's inhuman cruelty to man.' (1972, p.12).

Tabori's typering van het verhaal van de balling heeft nog niets aan realiteitswaarde verloren. Het geldt niet alleen voor de balling, maar voor alle ontwortelden. Het schetst de gecompliceerde omstandigheden waarin ontwortelden zich begeven als ze op zoek zijn naar een nieuw thuis.

In dit hoofdstuk ga ik niet verder in op de winst- en verliesrekening voor het land van aankomst, maar neem de gevolgen van de vlucht voor de vluchteling onder de loep.

In theorieën worden gevolgen van ballingschap/ontworteling besproken in termen van verlies. Het gaat hierbij om verlies van de oorspronkelijke cultuur, van het thuis en van de identiteit.

Net als bij de eerder besproken theorieën maakt men onderscheid tussen vluchtelingen, ballingen en migranten, en houdt men geen rekening met het land van herkomst of het land van aankomst. Het zijn daardoor theorieën waarin aanspraak wordt gemaakt op algemene geldigheid.

Naast theorieën die ervan uitgaan dat ontwortelden zich uiteindelijk ergens thuis zullen gaan voelen zijn er ook die daar sceptischer tegenover staan.

Dit hoofdstuk begint met verlies van thuis. Het ontberen van het thuis komt in hoofdstuk vijf aan bod. Hier bespreek ik de vluchteling die in beide landen een vreemde

is geworden. Daarna zal het verlies en hervinden van culturele identiteit aan bod komen. Vervolgens zal ik de positieve gevolgen bespreken.

4.1 Verlies van thuis

Het gaat over het verlies van een thuis en wat dat voor de persoon in kwestie betekent. Stein (zie §3.1) stelt dat het verlies groot is; de vluchteling zal misschien het niveau van de functie die hij bekleedde nooit meer kunnen halen. Dat betekent verlies van status. Hij vermeldt ook dat kinderen sneller de nieuwe taal leren en eventueel de ouders daarin moeten ondersteunen. Dat betekent verlies van status binnen het gezin. Maar Stein gaat er wel vanuit dat de vreemdeling uiteindelijk een nieuw thuis zal vinden.

Said (2002, p177) ziet dat anders, hij stelt vast dat ballingschap een onherstelbare kloof tussen de mens en zijn geboorteplek veroorzaakt. Hij ziet het als een blijvende scheiding tussen een persoon en zijn ware thuis. Het gaat gepaard met een hopeloos verlies, dat altijd de prestaties van de balling zal blijven overschaduwen (2002, p.173-174). Het nieuwe land blijft onnatuurlijk en fictief. De geboorteplek is onbereikbaar maar blijft tegelijkertijd altijd trekken, waardoor het volledig aanwezig zijn in de nieuwe wereld ook niet mogelijk is (2002, pp.181-182).

In zijn essay *Exile* bespreekt Soyinka (2002, pp.25-34) op een meer filosofische manier de gevoelsdimensie van het verbannen worden van de geboortegrond. Soyinka komt niet eens toe aan het bespreken van het vinden van een nieuw thuis.

Stein (1980) gaat ervan uit dat het thuis, in de zin van het geboorteland, ideaal is. Malkki stelt vragen bij het begrip thuis. Het gaat hier steeds om het idee van een thuis waar alles goed is, waar men een gewortelde probleemloze identiteit kan hebben. Ze vraagt zich af of men wel door de vlucht, of de verplaatsing, automatisch ontworteld raakt en zijn identiteit, tradities en cultuur verliest. Zij zet daar tegenover dat migraties misschien wel op het juiste moment plaatsvinden. Want, kan het thuis dat bedreigend is geworden door bijvoorbeeld oorlog, uitroeiing, politieke terreur en andere vormen van geweld en onzekerheid nog wel een thuis genoemd worden? Heeft het land waar iemand misschien al langere tijd niet meer veilig is, achtervolgd wordt, nog langer de eigenschappen van een thuis? Het begrip thuis in de zin van de geboortegrond of oorspronkelijke verblijfsplek wordt door Malkki dubbelzinnig gemaakt. (In §2.2.1 is al uiteengezet hoe Malkki ziet dat bij het vreemd maken van het gastland ook het idealiseren van het oude thuis, in het land van herkomst, behoort.) Voor Malkki houdt het idealiseren van het thuisland direct verband met het in theorie extra vreemd maken van het land van aankomst. Natuurlijk zal het land van aankomst en die cultuur vreemd zijn voor de vluchteling, maar het zal misschien juist prettig aandoen hoe niets in het nieuwe land aan thuis doet denken. Ook Soyinka (2002, p.26) noemt deze manier van omarming van het nieuwe nadat het vertrouwde zo vijandig was geworden, dubbelhartig weliswaar, want diep van binnen houdt men afstand. Maar Malkki stelt dat vluchtelingen juist door de veilige omstandigheden zich snel een nieuw thuis in het gastland kunnen vormen, vooral als het gastland een buurland is.

4.2 Vreemdeling

Zoals het gastland vreemd is voor de vreemdeling, is de vreemdeling vreemd voor het gastland. Hierboven is uiteengezet dat volgens sommigen de vreemdeling zich nooit

thuis zal gaan voelen in het land van aankomst terwijl dat volgens anderen wel mogelijk is. Als de vreemdeling zich thuis wil voelen zal hij enerzijds meer een vreemdeling in de ogen van het gastland moeten zijn, en anderzijds zichzelf geen vreemdeling meer moeten voelen in het gastland, aldus de Hongaarse socioloog Dessewffy (1996, p. 605). Verder stelt hij in zijn artikel *Strangerhood without Boundaries* dat de vooronderstellingen die een cultuur verenigt voor een groot gedeelte de relatie tot de vreemdeling bepaalt. Hij stelt dat de moderniteit in Europa met haar natiestaten spectaculair heeft gefaald in het accepteren van vreemdelingen (1996, p.604). Dessewffy noemt als voorbeeld de Fransen die gelijke rechten ten koste van 'anders zijn' bezigden. En hij noemt de Duitsers die 'eigen bloed voor' grensoverschrijdend toepasten. Dit zijn vooronderstellingen die niemand bewust hanteert, maar die niettemin de cultuur bij elkaar houdt. Volgens Dessewffy heeft de moderniteit zich daarmee niet van zijn mooiste kant laten zien. In de volgende paragrafen tracht ik met Dessewffy eerst naar de vreemdeling te kijken vanuit de ogen van het gastland en daarna naar het gastland door de ogen van de vreemdeling.

4.2.1 De vreemdeling vanuit de ogen van het gastland

Evenals als Flusser (2003) vraagt Dessewffy (1996) zich af waarom de vreemdeling zoveel opschudding veroorzaakt in het gastland.¹⁰ Zijn antwoord lijkt sterk op dat van Flusser. Met de komst van de vreemdeling wordt onvermijdelijk het onproblematische bestaan in het gastland verstoord. De vreemdeling confronteert het land met problemen waarmee het niet vertrouwd is, zoals de vooronderstellingen die de cultuur bij elkaar houdt. Vooronderstellingen die helemaal niet zo nobel of onschuldig hoeven te zijn. Hierdoor ontstaat in de samenleving een angst die het gevaar herbergt dat de vreemdeling geïsoleerd raakt en verstoten wordt. Om dat te voorkomen zal de vluchteling als een gelijkwaardig persoon binnen de maatschappij bekeken moeten worden en niet als nieuwkomer of lid van een minderheid die de meerderheid confronteert. Dessewffy citeert Georg Simmel, die de vreemdeling omschreef als: 'the other who arrived today and stays tomorrow' (1996, p.600). Van een vreemde die morgen weer weg gaat, zoals een toerist, hoeft een samenleving zich weinig aan te trekken. Dit in tegenstelling tot de vreemdeling die blijft. Die vreemdeling behoudt zijn vorm van anders zijn, in iedere vorm die er kan zijn: sociaal, seksueel en ander cultureel gedrag. De samenleving, het gastland, zal de vreemdheid moeten opnemen totdat de vreemdeling de grond van het gastland zijn moedergrond mag noemen, met de daarbij behorende rechten en plichten. Zodat de vreemdeling kansen kan krijgen als alle anderen. Maar de angst is groot, want de vreemdeling is een mix van nabijheid en afstand: in zijn menselijkheid heel dichtbijheid, in zijn vreemdheid op een grote afstand. Gek genoeg zal zijn weggaan geen echte verlichting brengen, want sinds men in het gastland eenmaal kennis van hem heeft genomen moet men er iets mee. Dat is deel van de ophef die de vreemdeling veroorzaakt. Een verandering in het denken over de vreemdeling is volgens Dessewffy nodig. Hij stelt voor het oude schematische denken over goed en kwaad in 'us and them' te vervangen door een denken in 'dat wat mogelijk is' en in 'dat wat bestaat' (komt overeen met de termen: respectievelijk 'worden' en 'zijn' die Stuart Hall verderop in §4.2.3 gebruikt om verschillende kanten van de etnische identiteit te ontleden). Het psychische voordeel van het wegzetten van het

---

¹⁰ Dessewffy gebuikt de term 'stranger' en maakt gebruik van het mannelijke voornaamwoord. Nergens maakt hij de lezer er op attent dat er ook vreemdelingen van het vrouwelijke geslacht zouden kunnen zijn.

kwaad bij de ander, de vreemdeling, de zondebok, de achterlijke, primitieve, vervelende buitenstaander wordt ingeruild voor het besef dat het kwaad slapend in ieder van ons aanwezig is. Verschillende rollen als baas, politicus, ouder, sporter, consument en computergebruiker gaan we tegenwoordig allemaal aan. In al die rollen zijn we niet even goed, we moeten zelfs de rol van verliezer, buitenstaander leren hanteren. Dit kan tot frustratie leiden, maar ook empathie voor de zwakkeren oproepen. En juist deze erkenning van de complexiteit in onszelf kan ons helpen de vreemdeling te erkennen als potentieel deel van onszelf (1996, pp. 613-614). Pas als culturele identiteiten minder benadrukt worden en we voorbij gaan aan bepaalde rolpatronen kan de vreemdeling gelijkgesteld worden aan de bewoners van het gastland. Iedereen is ten slotte anders.

4.2.2 Het gastland vanuit de ogen van de vreemdeling

Vanuit de ogen van de vreemdeling is het gastland vreemd. En de vreemdeling is natuurlijk een vreemde in het gastland. Maar het kost de vreemdeling moeite voordat hij zichzelf als vreemde kan zien. Hij moet zijn eigen vanzelfsprekendheid opgeven, hij moet zijn wereld als vreemd in een nieuwe omgeving gaan zien. Voor de vreemdeling veroorzaakt het totale gebrek aan gewoontes en routine een serieuze persoonlijke en existentiële crisis. Dezelfde spanning en alertheid zetten aan de andere kant ook aan tot leren, aldus Dessewffy (1996, p.605).

Het gastland kan de vreemdeling negeren en buiten sluiten, omgekeerd kan de vreemdeling dat niet met het gastland, hij is eraan overgeleverd het is zijn enige hoop op een toekomst (1996, p.604). De vreemdeling kan op het uitsluiten reageren met een scala van acties die variëren van oppositioneel verzet tot overdreven assimilatie. De vreemdeling zal er alles aan moeten doen te gaan passen.

Maar volgens Dessewffy is de vreemdeling gedoemd om te falen. De vreemdeling zal immers nooit volgens het patroon van zijn voorvaders zijn leven kunnen inrichten. Het komt erop neer dat de vreemdeling en het gastland nieuw voor elkaar zijn en daardoor geen gedeelde geschiedenis hebben. Fouad Laouri vertelt hierover in het essay *Vreemdeling Aangenaam* waarin hij een aantal vormen van vreemdelingschap beschrijft. In volgend fragment spreekt de schrijver (in de hoedanigheid van een van de vormen van vreemdelingschap) een dwerg toe die hij 's nachts in een miezige regen woedend fietsen ziet omgooien. De nachtdwerg 'doodt' fietsen uit frustratie omdat hij vanwege zijn lengte en uiterlijk een vreemdeling binnen eigen cultuur is. De schrijver biedt uit solidariteit warme chocomelk aan en zegt:

Ik zou u wat willen vertellen, Kleinduimpje. U zit hier, niet bepaald op uw gemak, zeurend uit al uw poriën. En ik? Ik wandel elke avond langs de grachten van Amsterdam. Die lange wandelingen vervullen me met angst en verdriet. Ze gooien me de gevels van de Gouden Eeuw in het gezicht. Was ik erbij in de Gouden Eeuw? Had ik er een grootvader? Niet de minste! Niets, oalloo! Terwijl voor u...die tijden stromen nog altijd in uw aderen, misschien was het uw grootvader die die steen daar in die muur heeft gemetseld. Ik, zelfs in mijn genen, ben onbeduidend, onbetekenend, voor die monumenten... Op de gevels zijn woorden te zien, letters, die voor mij slechts één ding betekenen: wat doe jij daar, vreemdeling? Begrijp dit: u bent beter af dan ik. U doodt fietsen. Zeer goed. Ik zelf zou graag tegen de gevels willen schoppen. Maar hoe? Elke avond kom ik verslagen thuis. Het gebouw wint altijd. U en uw fietsen, ik en mijn gevels, in verhouding bent u toch de grootste. (Laouri, p8-9)

Gastland en vreemdeling kunnen wederzijds alleen kennis nemen van elkaars geschiedenis, maar ze delen die geschiedenis niet. Omdat het verleden deel van de

identiteit uitmaakt, kan het verlies ervan een identiteitscrisis veroorzaken. Vluchtelingen laten al het vertrouwde waaraan zij gehecht zijn en identiteit aan ontlenuen achter zich: hun land, cultuur, hun taal, de gewoonten en gebruiken, de geur en de smaak en de geluiden, enzovoort. En dat terwijl het vertrek nooit hun besluit is geweest. Migranten verliezen eveneens hun land, maar door zelf het besluit te nemen behouden zij het gevoel van sturing.

Het komt erop neer dat de vreemdeling zijn opvattingen zal moeten meten aan de nieuwe gewoonten. Uiteindelijk (ik ga nu met Dessewffy mee) raakt de vreemdeling vertrouwd met de nieuwe regels en ervaart dat er meerdere culturen naast elkaar bestaan die gelijkwaardig zijn. Verschillende waarheden zijn mogelijk omdat iedere cultuur uitgaat van een eigen waarheid. Maar er zijn toch ook zeer lastig te overbruggen tegenstellingen: als hij de waarheid van de nieuwe cultuur aanneemt zal hij zijn eigen aard verliezen, als hij zijn eigen waarheid aanhoudt zal hij gestigmatiseerd blijven als vreemdeling. Een andere lastig te overbruggen tegenstelling doet zich voor bij het leren van de taal en de cultuur. Het gaat erom dat het al te perfect aanleren verraadt dat men niet echt thuis is in de taal. Juist de nonchalance en onhandigheid van iemand die woont in zijn taal zijn niet aan te leren. Het is een ervaring van existentiële aard dat vreemdelingen door het al te perfect aanleren en naleven van een cultuur juist weer uitsluiting oproepen. De beschermende deken van een cultuur werkt dan tegen in plaats van beschermend (1996, p.606).

De volgende paragraaf handelt over de identiteit, over het verlies ervan, de eventuele crisis en de opbouw van een nieuwe. Tabori beschrijft deze periode van transitie, van het verlaten van het vluchtelingenkamp tot het geworteld raken in het gastland, als een kritieke fase. Het zelfbeeld van vluchtelingen, ballingen en migranten kan in het gedrang komen zodra zij dat beeld vergelijken met het beeld dat de gastheer heeft ontwikkeld van zijn nieuwe, niet altijd genode, gasten (1972, p.31).

4.2.3 Verlies en herstel van culturele identiteit

Menselijk bestaan is in wezen dialogisch van aard [...] We definiëren onze identiteit altijd in dialoog met, soms in conflict met de dingen die onze 'significante anderen' in ons willen zien. (Taylor 1995, p.50 Geciteerd in H. Ghorashi (2006))

Tussen twee culturen ben je in beide een vreemde eend. Het hoeft niet tragisch te zijn. Alles hangt af van wat soort vreemdeling je bent, of liever gezegd wat voor soort vreemdeling je gedwongen wordt te zijn. Er zijn verschillende manieren om vreemdeling te zijn, ik heb er een paar meegemaakt.

Laouri in *Vreemdeling aangenaam*.(2001, p.5)

De geschiedenis van een vluchteling ligt in het land van herkomst. De vluchteling is daarvan afgesneden, hij is als het ware een 'mens zonder geschiedenis' geworden, aldus Dessewffy (1996). Een mens zonder geschiedenis in de zin dat hij niet de geschiedenis deelt van het land waar hij zich vanwege zijn vlucht bevindt. Hij kan het heden en de toekomst van het land van aankomst tot zich nemen, maar zal daar niet het verleden delen. De vreemdeling is de man zonder geschiedenis, en hij, de vluchteling, verkeert daardoor in crisis omdat hij al het vertrouwde waaraan hij zijn identiteit ontleent kwijt is. Door verlies van cultuur verliest hij zijn identiteit. Het gaat hier om de crisis waar in

de vorige paragraaf al over gesproken werd: een crisis van de identiteit.

.....identity only becomes an issue when it is in crisis, when something assumed to be fixed, coherent and stable is displaced by the experiences of doubt and uncertainty", aldus Mercer (1990). Geciteerd in Woodward (1997, p.15)

De vraag naar wie men is, de vraag naar identiteit, (een zingevingsvraag) komt op in tijden van crisis, zoals hierboven door Mercer gesteld.

Maar hoe hangt dan wie men is samen met waar men vandaan komt? Is de geschiedenis van een vluchteling in het land van herkomst wel zo eenduidig dat het de enige vormgever voor zijn identiteit is? Is met de verhuizing alles verloren? Hoe kunnen we denken over identiteiten en cultuur om de problematiek zichtbaar te maken?

Het idee dat men een harde onveranderlijke kern als identiteit heeft die met een vaststaande geschiedenis van het land van herkomst verbonden is, geeft een essentialistische visie weer. Woodward (1997, pp.51-61) laat met Hall en du Gay (1997) zien dat hiertegenover een idee bestaat van een vloeibare identiteit, meer beweeglijk en met een relationele basis van identiteit. Volgens deze laatste opvatting worden identiteiten geproduceerd, geconsumeerd en gereguleerd binnen de cultuur. Startpunt is niet meer het individu met een lineaire ontwikkeling, maar centraal staat een systeem met de vorm van een kringloop van productie en consumptie en regulatie waarin geen begin of einde is. Cultuur vormt/maakt identiteit door het geven van betekenis aan ervaringen, waarmee het mogelijk wordt te kiezen voor een bepaalde subjectiviteit, zoals de 'koele blonde vrouwelijke' of de 'snelle, aantrekkelijke en sophisticated mannelijke' wordt weergegeven in bepaalde advertenties (Woodward, 1997, p.15). De advertenties maken deel uit van het symbolische systeem van representatie van een cultuur die de bedoeling heeft om betekenis te creëren voor de identiteitsposities die we zouden willen betrekken, of waar we uit kiezen.

Maar we zijn niet vrij zomaar een identiteit te kiezen, de beperking zit in wat en hoeveel een cultuur te bieden heeft (beperkingen bijvoorbeeld ingegeven door religie), maar ook door sociale relaties.

En er is het punt van macht. Datgene wat betekenis heeft en geeft onderhoudt relaties met macht, zoals de macht om te zeggen wie in- en wie buitengesloten is.

Met de globalisering kan de identiteit los raken van plaats en tijd. Een voorbeeld is de persoon die zijn individuele wereld meedraagt in de publieke ruimte, in de vorm van de walkman. Je ziet deze identiteiten overal ter wereld. Het is een voorbeeld van du Gay en Hall (geciteerd in Woodward 1997, p.15); mede op basis van dit voorbeeld schreven zij hun verhandeling over culturele identiteiten.

Het betekent dat een vasthouden aan een essentialistische opvatting van identiteit de rol van de cultuur niet naar voren laat komen. Het belang van die rol werpt een nieuw licht op de identiteit van de vluchtelingen, zowel in het land van oorsprong als in het gastland. In het land van oorsprong kan de cultuur bepaald hebben dat zij uitgesloten waren van deelname aan het culturele leven, om welke reden de vlucht ondernomen is. In het land van aankomst kunnen weer andere processen, zoals het machtsverschil tussen blanken en zwarten, bepalen of de vluchteling welkom is en überhaupt ooit kans maakt op een rol in de samenleving. Zo is duidelijk gemaakt dat het niet alleen aan de vluchteling ligt of hij/zij het moeilijk krijgt in de nieuwe cultuur. De cultuur in het land van aankomst, gevormd in samenspel met processen op globaal niveau zowel als met de burgers, heeft een bepaald repertoire aan identiteiten voorhanden voor de vluchtelingen

die zich aanmelden. Laouri zegt het in het citaat bovenaan deze paragraaf zo: 'wat voor vreemdeling je gedwongen wordt te zijn'.

Volgens Hall liggen de geschiedenis en de identiteit beide niet vast en is er geen harde onveranderlijke kern: geen essentie. We construeren onze geschiedenis steeds via herinnering, fantasie, verhalen en mythes. Wat we denken te zijn door ons verleden, verandert door onze blik vanuit het heden. De visie dat een vluchteling, daarvan afgesneden, per definitie een 'mens zonder geschiedenis' in crisis is, doet geen recht aan opvattingen waarin een meer complexere opvatting van het begrip identiteit zich aandient:

Identity is not as transparent or unproblematic as we think. Perhaps instead of thinking of identity as an already accomplished fact, which the new cultural practices then represent, we should think, instead, of identity as a 'production', which is never complete, always in process, and always constituted within, not outside, representation. (Hall geciteerd in Woodward 1997, p.51)

Hall stelt dat deze nieuwe opvatting van etnische identiteit niet alleen onbekend is, maar ook verontrustend. Het is verontrustend omdat in deze visie een identiteit nooit af is en omdat we onze identiteit zelf samenstellen uit alles wat toevallig voorhanden is: willekeurig en strategisch. Identiteit is een sociale constructie. Identiteit, zo zegt Woodward (1997), wordt afgeleid van een veelheid aan bronnen: nationaliteit, etniciteit, sociale klasse, sociale omgeving, gender, seksualiteit. Bronnen die niet conflictloos samengaan. Identiteit geeft ons een plek in de wereld en verbindt ons met de samenleving waarin we leven. (Woodward, p.1) Het heeft verschillende dimensies, (sociaal, psychisch, symbolisch¹¹), het is een relationeel begrip (het komt tot stand in relatie met anderen), het heeft het grote voordeel dat het tegelijk een onveranderlijke kern lijkt te hebben terwijl het, zoals gezegd, voortdurend aan en door de omgeving verandert. Het lijkt een eenheid, maar bestaat uit onverenigbare en conflicterende aspecten. En als we willen weten waarom iemand kiest voor een bepaalde invulling, dan moeten we bij de psychoanalyse zijn.

Identiteit suggereert eenheid, maar bestaat bij de gratie van verschil. Verschil roept op tot het vormen of aanscherpen van een identiteit, alleen al uit zelfbescherming. Met zijn identiteit toont iemand zich in zijn verschillend zijn van en aan de ander. (Het begrip behoort niet alleen aan personen. Ook grotere gehelen als naties verkrijgen er hun idee van eenheid mee.)

Stuart Hall gaat verder:

This view problematises the very authority and authenticity to which the term, 'cultural identity', lays claim.

4.2.3.1 Twee vormen van culturele identiteit

In Hall's visie bestaan er twee vormen van culturele identiteit. De eerste is die uit de traditionele opvatting in Refugee Studies, waarin identiteit wordt gezien als 'zijn'. Het gaat om wat ons een gevoel van eenheid en verbondenheid geeft. Deze vorm kan begrepen worden als de collectief gedeelde geschiedenis van mensen binnen een

---

¹¹ Symbolisch gaat om hoe we sociale relaties en praktijken begrijpen en inschatten, bijvoorbeeld wie erbij hoort en wie uitgesloten is. Sociaal is hoe die praktijken uitgeleefd worden in sociale relaties. Deze processen zijn noodzakelijk voor het markeren en onderhouden van identiteiten.

etnische groep. Hoewel iedere persoon deze geschiedenis op eigen manier interpreteert, kan deze vorm van identiteit als vast en stabiel beschouwd worden. De geschiedenis ligt vast en kan niet meer veranderd worden. Het gaat om de groepseenheid. De onderlinge verschillen van de leden zijn er ondergeschikt aan. Het 'zijn' wordt benadrukt; het gaat om wie je bent door waar je vandaan komt. Hierbij horen de opvattingen van essentialistische aard waar Malkki de visies, gehanteerd binnen de Refugee Studies, van beschuldigt.

De tweede vorm van culturele identiteit, gaat om zowel het 'worden' als om het 'zijn'. Worden is een proces van identificatie, dat vooral de discontinuïteit laat zien in de vorming van identiteiten. Culturele identiteiten komen ergens vandaan, ze hebben geschiedenis, maar zitten niet vast in een essentialistisch verleden. Ze zijn onderworpen aan het voortdurende spel van geschiedenis, cultuur en macht. Identiteiten zijn geen waarheden die ontdekt moeten worden. Het zijn de namen die we geven aan de verschillende manieren waarop we geplaatst zijn en waarop we ons in het verhaal van het verleden plaatsen (Hall geciteerd in Woodward, 1997, P. 52).

Bij deze tweede vorm van culturele identiteit gaat het om verandering. Het is een wordingsproces: het voortdurend creëren van een eigen persoonlijkheid. Hierbij doen de verschillen er toe. De ijkpunten die we kiezen voor momenten om betekenis te geven zijn willekeurig en toevallig. Het leven gaat door en de betekenis blijft zich ontfouwen. Het is nooit af.

Volgens de eerste vorm van culturele identiteit raakt de vluchteling zijn identiteit kwijt zodra hij van cultuur verandert. Volgens de tweede vorm is er weliswaar sprake van een scheuring, maar vervolgt de vluchteling zijn pad. De veranderingen zullen hem anders naar het verleden doen kijken. Er lichten andere herinneringen en kennis op, waardoor zowel het verleden als de toekomst gaat veranderen. Identiteit is het verenigen van onverenigbare kenmerken.¹²

4.2.3.2 Gevolgen van Hall's opvattingen

Met deze opvatting is Hall in staat een ander licht te laten schijnen op de pijnen bij de crisis van landverhuizers en vreemdelingen. Hall schets dat de blik van de Europeaan die over een langere periode uitsluiting, onteigening en opdringing/oplegging heeft uitgestraald, niet zomaar af te schudden is. Het is zelfs een vormgevend (constituerend) element in ieders identiteit geworden. Hall spreekt vanuit zijn zwarte Caraïbische achtergrond. De periode van kolonisatie en slavenhandel zit in ieders, blank en zwart, culturele geheugen. De zwarten zijn verschillend door hun diverse afkomst, maar onder een noemer gebracht door blanke overheersing. Ze zijn in de geschiedenis keer op keer

---

¹² Door de genoemde factoren kunnen er problemen rond de identiteit komen (Groenenberg, 1999). Dit gaat gepaard met het gevoel de invloed op het eigen bestaan kwijt te raken. Cultuurshock en verliezen spelen hier een rol. Verder is daarbij ook van invloed de verstoorde relatie tot het land van herkomst als gevolg van de ondergane geweldservaringen. Het verleden van het individu komt daardoor in een ander daglicht te staan. Het wegvallen van het vertrouwde kan een identiteitscrisis tot gevolg hebben. Bij de vraag "wie ben ik?" zijn de dimensies vroeger en nu, hier en daar, ik en de ander en goed en fout (het verdragen van ambivalenties) aan de orde. Om tot een innerlijke harmonie te komen moet het individu de eigen geschiedenis en de relatie tot het land van herkomst herzien. Het proces van loslaten wordt vanuit een psychoanalytisch gezichtspunt wel vergeleken met het separatie-individuatieproces van het jonge kind en de adolescent (Akhtar, 1995). Daarbij komen verlies- en rouwgevoelens naar boven. Dit kan gepaard gaan met woede, schuldgevoel en schaamte. Als de vluchteling de mogelijkheid krijgt om naar het land van herkomst terug te keren, en dus een keuze moet maken, wordt de vraag 'waar hoor ik thuis' urgent. Soms wordt pas dan verwerking van traumatische ervaringen en verliezen mogelijk en kan de continuïteit van het leven hersteld worden. gevonden: feb 2008, <http://www.rohlof.nl/vluchtelingen.htm>,

verjaagd. Het begon bij het als slaven weggehaald worden uit Afrika, daarna verjaagd van (ei)land naar (ei)land in de verschillende Amerika's. Ze zijn zo zeer hun oorsprong kwijt geraakt dat het 'er niet bij horen' de betekenisgever (signifier), van migratie zelf is geworden. Reizen, migreren en terugkeren is het lot van de 'nieuwe nomaden' geworden. (The Third Cinema heeft vaak het heen en weer reizen tussen centrum en periferie als onderwerp.¹³) Zo is de blik van mensen in het land van aankomst, de blik van de westerse wereld, mede vormgevend aan de identiteit van de vluchteling (Hall in Woodward (1997), p. 56). Het gevolg hiervan zal zijn dat met de migratie de pijn van het verleden en van het 'er nooit helemaal bij kunnen horen' gevoeld gaat worden, aldus Hall. Als het zo is dan zal deze pijn zeker mede vormgevend zijn aan de desoriëntatie van migranten/vluchtelingen vanuit Afrika of Midden- of Zuid-Amerika die naar Westerse landen komen.

Een viertal hier eerder beschreven verschijnselen worden door de tweede vorm van culturele identiteit bevestigd, te weten:

- De overgang naar een land met een gelijke/of gelijksoortige cultuur heeft minder ingrijpende gevolgen voor vluchteling en balling.
- Het bestaan van de rollen die Dessewffy in de hedendaagse postkoloniale realiteit schetst (zie §4.2.1).
- Het naast elkaar bestaan van verschillende culturele identiteiten die met elkaar in conflict zijn (b.v. de Koreaanse en de Canadese)
- Het verschijnsel van acculturatie (Zie §3.3)

Een praktisch voorbeeld van Hall's visie op culturele identiteit geeft Said (2002) als hij attendeert op ballingen die met een overdreven groepsgevoel kampen, met de daarbij behorende vijandigheid naar buitenstaanders. Hoewel ballingen buiten een natie vallen, maakt Said een koppeling naar nationalisme, waarbinnen de verdediging van plaats, groep en erfgoed centraal staat (2002, pp.76-177). Ballingen zijn niet uit eigen beweging op zoek gegaan naar een ander land. Ze willen terug en hangen aan het moederland. Door elkaar op te zoeken en aan oude gewoontes vast te houden behouden ze hun gewenste culturele identiteit middels de groep. Maar voor zolang als het duurt, want de oorspronkelijke groepsidentiteit is uiteindelijk onherstelbaar, aangezien de ballingen in diaspora leven en hun band met het 'zijn' verbroken is. Volgens het schema van Berry (zie §3.3) zijn deze ballingen te plaatsen bij segregatie of marginalisatie.

De belangrijkste conclusie is dat Woodward, Hall en du Gay zowel een verdieping van de discussie over identiteit geven en een vraagteken plaatsen achter de automatische aanname van verlies van identiteit bij verlies van cultuur. Een land (natiestaat) is niet de enige bron voor een identiteit en een cultuur houdt niet op bij de grenzen ervan.

4.3 De positieve gevolgen

Naast de negatieve gevolgen van vlucht, ballingschap, migratie of landverhuizing zijn er positieve gevolgen. Said zegt het zo: 'there are some positive things to be said for a few conditions.' Hiermee blijft de nadruk van de gevolgen van migratie,

---

¹³ De term *third cinema* refereert aan de Derde Wereld, zet zich daarmee af tegen *first cinema* (Hollywood-film) en *second cinema* (Europese Art cinema). Zie ook <http://dare.uva.nl/document/16501>, oratie Pisters.

landverhuizing of vluchten liggen op de vele problemen, de ongewenste omstandigheden en het verlies.

Het verrijken van ballingschap hangt samen met het thuis kunnen raken in de nieuwe cultuur, zonder verlies van contact met de oude. Het gaat om het kunnen beschikken over twee of meerdere culturele identiteiten. De meeste mensen zijn zich slechts bewust van één thuis, één omgeving en één cultuur. Flusser (2003, p.1-15)) ziet dat het loslaten van de 'Heimat' bevrijdend werkt en dat het kennen van meerdere culturen een meerzijdige visie creëert. Als de vanzelfsprekendheid voor de vluchteling weg valt, neemt hij niets meer voor lief, waardoor er een nieuwe benaderingswijze van de omgeving ontstaat. Said is van mening dat ballingschap op deze manier als een vorm van vrijheid opgevat kan worden, die een uniek plezier levert. Maar de balling/vluchteling heeft dit niet vrij verkozen; het is hem opgelegd, dat mag nooit vergeten worden. Ook volgens Said biedt het kunnen zien van 'de hele wereld als een vreemd land', in navolging van Hugo of St. Victor, de balling een originele visie (2001, p.186).

Wel is het zo dat de positieve gevolgen nogal vaak in verband worden gebracht met kunstenaars en intellectuelen. Een voorbeeld: Ine Gevers, kunsthistorica van de Stichting Interart14, stelt in haar lezing *Kunstenaars en Diasporabewustzijn* in 2004:

Mensen in diaspora zijn niet langer veroordeeld tot één enkele (culturele) identiteit, niet in relatie tot waar ze vandaan komen en evenmin uitsluitend gebonden aan waar ze zich hebben gevestigd. Ze onderhandelen over hun identiteiten, hiertoe aangezet door de nieuwe omstandigheden waarin ze zich bevinden, ongeacht of ze hier nu voor hebben gekozen of niet.

Hier kom ik in het volgende hoofdstuk op terug.

4.4 'The practised mind' Hugo of St. Victor

Volgens Rushdie hebben immigranten geen voetzolen met oude wortels eraan, maar zijn het juist mensen die de zwaartekracht hebben overwonnen.

Hugo of St. Victor, Augustijner monnik en mysticus, leefde van 1078 tot 1141. Hij stelt dat de geofende geest zich niet langer richt op wat onzichtbaar en van voorbijgaande aard is; hij heeft de gehechtheid aan aardse zaken doorgewerkt en kan deze achter zich laten zonder ze te verwerpen. In dat licht stelt St. Victor dat liefde voor land of eigen plaats voor de zachtaardige beginner is. Deze figuur typeert de autochtoon die zich slechts van één thuis, één omgeving en één cultuur bewust is. Zo is ook de ellende van de vluchteling voor te stellen. Vluchteling- of ballingschap rust op het bestaan van liefde voor, en een band met de geboortegrond. Het voelen van verlies is als een bekrachtiging van de liefde voor de geboortegrond.

De tweede, de 'strong man', is degene voor wie iedere grond thuis kan zijn. Hij is als de geslaagde migrant of vluchteling. Hij heeft een stap in loslaten kunnen maken. Hij is niet meer gebonden aan zijn oude thuis en kan zich overal thuis voelen. Het gaat om het ontstijgen van nationale en provinciale begrenzings. Hij is de ongereflacteerde vooroordelen van de patriot voorbij.

---

¹⁴ <http://www.inegevers.net/writer/publ-diaspora-bewustzijn.html>

De derde, hij die perfect is, hij ontstijgt zijn liefde voor aardse zaken. Hij is de mysticus, de man die Maslow(1970) voor zich ziet op de hoogste plek van de piramide van menselijke behoeften. Hier is sprake van zelfontplooiing, piekervaringen met precies de juiste combinatie van nabijheid en afstand.

Dit is mooi gezegd, maar het gaat voor dit onderzoek om de mannen in de eerste en de tweede positie. De man in de tweede positie is als het ware de vluchteling met de voordelen: hij heeft los kunnen laten zodat hij meerdere plaatsen als zijn thuis kan zien, en meerdere culturen als de zijne kan beschouwen.

Als we vanuit het genderperspectief 'man' vervuilen voor 'woman' dan klinkt het gedicht niet meer hetzelfde. Immers, voor een vrouw is het normaal dat ze haar liefde richt op die ene plek waar haar kind, haar man, haar huis is. Het betekent dat men bij een man niet automatisch aan zijn kinderen, of zijn zorg en liefde ervoor, denkt.

4.5 Samenvatting

Vreemdelingen hebben problemen met hun identiteit vanwege het verscheurde contact met het vaderland. Een nieuwe situatie kan zich ontwikkelen wanneer de vluchteling het proces van acclimatiseren in het gastland doorloopt. Het gaat om een proces waarbij het loslaten van tradities, rituelen en gewoontes centraal staan. Het lukt zodra de vluchteling, naast zijn oude wereld, zijn nieuwe wereld op gaat vatten als zijn thuis. Dit is echter pas mogelijk wanneer een vluchteling zijn oude tradities loslaat en zich openstelt voor zijn nieuwe omgeving. Deze visie van Stein wordt weersproken door Malkki, Dessewffy en Hall, ieder op eigen wijze en op hun eigen terrein. Ze verzetten zich tegen de idee van de radicale breuk. Malkki toont aan dat de overgang niet zo groot is door te wijzen op de te idealistische voorstelling van het thuis en het al te vreemd maken van het gastland. Dessewffy stelt dat we allemaal verschillende rollen spelen waardoor we empathie voor de vreemdeling zouden kunnen opbrengen, zodat hij niet zo anders is dan gedacht. Hall stelt identiteit als vloeibaar voor, gevormd uit willekeurige fragmenten, en tegenstellingen herbergend. Identiteit is nooit statisch en kan dus niet breken. Identiteit hangt mede af van de blik van de ander, het ligt ook aan het gastland of de vreemdeling succes zal hebben.

De gedachte bij de positieve gevolgen is dat het confronteren van de zekerheden van de oorspronkelijke cultuur met die van de nieuwe cultuur een grotere vrijheid en een ruimere geest oplevert; men kan beschikken over meerdere culturele identiteiten.

Onder positieve gevolgen wordt ook creativiteit genoemd. Dat heeft enerzijds te maken met de verkregen vrijheid, anderzijds eveneens met het heftige verlangen dat los kan komen als men zijn oorspronkelijke thuis mist. In het volgende hoofdstuk komt het ontbereren van een thuis aan bod en zal naar aanleiding van enkele kunstenaars een blik op verlangen en creativiteit geworpen worden.

5 Het ontbereren van een thuis

Als je in exil leeft voel je je nergens thuis. De situatie waarin een kunstenaar zich bevindt, bepaalt zijn manier van kijken naar de wereld. Als hij zich nergens thuis voelt, is datgene wat de kunstenaar produceert heel bizar. De kunstenaar in ballingschap is continu op zoek naar de verloren eigen identiteit. Hoe kun je jezelf vinden in deze vreemde situatie? Dat is een gedachte waar de kunstenaar in ballingschap zich zijn hele leven lang mee bezighoudt. Je kunt heel rationeel denken en ervan uitgaan dat de hele wereld je thuis is, maar je roots - daar waar je opgegroeid bent en waar je oorspronkelijk thuishoort - zijn zó belangrijk. Het bepaalt wie je bent en hoe je verder ontwikkelt. Als je die plek niet mag terugzien, als je daar niet mag leven, zijn daar ernstige consequenties aan verbonden.

Farhad Foroutanian

Inleiding

Voor dit onderzoek kijken we naar theorieën en literatuur over mensen die al dan niet gedwongen hun huis hebben verlaten en elders een nieuw thuis proberen te creëren. Om goed te begrijpen wat dat betekent, hebben we eerst theorieën over hervestigen bekeken. In die theorieën van Stein (1980), Pinto (1994) en Rohlf (2003) worden problemen omschreven die vluchtelingen kunnen ondervinden. Daarnaast wordt door sommigen de idee aangehangen dat een nieuw thuis te vinden is, terwijl anderen beweren dat dit nooit meer kan.

Verder hebben we de idee van het ideale thuis, waar iemand probleemloos zichzelf zou kunnen zijn, in twijfel getrokken. Daarnaast is ook de idee ter discussie gesteld van het volslagen vreemde gastland, waardoor een vluchteling per definitie met een identiteitscrisis zou komen te zitten. Ook op een andere manier is de aanname van een vanzelfsprekende persoonlijke crisis bij een cultuurwisseling aan de orde gekomen, namelijk door de aard van identiteit zelf. Hall en Woodward hebben laten zien dat een identiteit niet uit een vaste, stabiele en onveranderlijke kern bestaat. Bovendien herbergt een identiteit onverenigbare en tegenstrijdige verlangens. Een identiteit is voortdurend in beweging. Eigenlijk komt de vraag naar identiteit pas op indien er ingrijpende veranderingen plaats hebben. Ook al zijn veranderingen gewenst (huwelijk, verhuizing) of komen ze met leeftijd (pubertijd) mee, de vraag naar wie men is kan zich om meerdere redenen dan een cultuurwisseling aandienen.

Het staat vast dat vluchtelingen hun huis en alles wat hen lief is hebben verlaten en niet zomaar terug kunnen. Buiten dat in het gastland de gang van zaken in meer of mindere mate anders zal zijn, moeten vluchtelingen (meestal) een nieuwe taal en nieuwe gewoontes leren willen ze hun dagelijkse leven voort kunnen zetten. Dan hebben we het nog niet over het vinden van nieuwe wortels of het opbouwen van een nieuw leven. Dat trauma's het vinden van een nieuw thuis in de weg kunnen staan is vastgesteld. Maar hoe zit het nu met het ontbereren van een thuis?

Said en Tabori spraken over de ernstige ziekte genaamd heimwee en de kwelling van gevoelens van nostalgie. Waarom wordt nostalgie een ernstige aandoening genoemd? Wat betekent het hebben van een thuis? In dit hoofdstuk kijken we eerst naar 'thuis', wat het betekent en wat het maakt. Het helpt om het verschil in betekenis tussen huis en thuis uit te werken. Vervolgens komen we te spreken over Renos

Papadopoulos¹⁵ die vanuit psychologisch en psychoanalytisch perspectief de betekenis van thuis belicht. Daarnaast stelt hij dat de aandacht van hulpverleners en wetenschappers eenzijdig en volledig gericht is op vluchtelingen en hun trauma's, waardoor voorbij gegaan wordt aan de betekenis en gevolgen van het ontbereren van het thuis. Vervolgens zal het verlangen aan bod komen.

5.1 Het verschil tussen huis en thuis

Alle mensen kennen het begrip 'thuis'. Het roept krachtige gevoelens op, zowel positieve als negatieve. 'Thuis' is een centrale realiteit, het is iets wat we delen met de dieren. 'Thuis' is de zetel van het familie- of gezinsleven. Wij maken ons thuis en het thuis maakt ons.

Er is een groot verschil tussen de betekenis van huis en thuis. Een huis is, volgens van Dale (1996, p.41) als een woning gebruikt, een firma, een huisgezin of een omhulsel. Een huis is een omhulsel, een 'thuis' echter is de woning *waarin men woont* of datgene waarmee men bekend is. 'Thuis' heeft een gevoelscomponent die 'huis' mist omdat het alleen maar het omhulsel is. 'Thuis' heeft de emotionele betekenis van het bekende, van eigenheid, en van daar waar men hoort, waar men beschutting vindt om de intieme en primaire levensactiviteiten te ontplooiën. Doordat men dat allemaal thuis beleeft raken de ervaringen verbonden met de plek. Zo wordt duidelijk waar het terugverlangen naar de plek aan raakt.

Ook in de tijd heeft 'thuis' een extra betekenis vanwege het weer terug kunnen keren naar huis. Daarbij geeft 'thuis' de geborgenheid waarin men zich terug kan trekken om te genezen van zowel psychische als lichamelijke ongemakken.

'Thuis' kan ook ruimtelijk meer aanduiden dan de plaats waar het huis staat. We rekenen ook de wijk, stad, streek en het land tot waar we ons thuis voelen en mee verbonden zijn. Uit spelletjes leren we dat thuis de plek is waar je vrij bent van aanvallen, en de plaats is die je wilt bereiken: het is 'the place to be'. Ook de metaforische betekenissen geven aan hoe thuis een kern is waar het leven plaats vindt: 'zoals het klokje thuis tikt, tikt het nergens', 'oost west thuis best' en 'home is where the heart is'.

5.2 Het belang van thuis volgens Papadopoulos

Papadopoulos is werkzaam als systeemtherapeut en wetenschappelijk onderzoeker in the Tavistock Clinic in Londen, waar vluchtelingen voor hun geestelijke gezondheid terecht kunnen. Vanuit de kliniek ziet hij dat alle aandacht bij het behandelen van vluchtelingen, en de theorievorming, uitgaat naar hun trauma, waardoor het verlies van thuis niet of onderbelicht blijft. Papadopoulos doet in zijn boek *Therapeutic care for refugees: no place like home*, uit de doeken wat het verlies van thuis betekent. De normale psychische processen verbonden met thuis hebben alles met de identiteit te maken. Zo wordt duidelijk *hoe* verlies van thuis met de identiteit verbonden is. Bovendien laat hij zien dat als er al aandacht is voor verlies van thuis, met de daarbij behorende pijn van het terugwillen, men het thuis vergeet op te vatten in de zin van het 'uiteindelijk te bereiken doel'. Verder legt hij uit hoe bij het vinden van een nieuw thuis, of terugkeer naar huis, de oude banden hersteld moeten worden, zowel als het winnen

---

¹⁵ Papadopoulos is therapeut en opleider bij de Tavistock Clinic in Londen. Hij is consultant bij de VN, en heeft gewerkt met vluchtelingen en andere overlevende van politiek geweld in verschillende landen.

van (h)erkenning door middel van het delen van jezelf. Papadopoulos stelt thuiskomen gelijk aan re-integreren en ziet hier een dubbele taak voor de vluchteling.

Ik zal beginnen met de normale psychische processen verbonden met thuis en laten zien hoe ze met de identiteitsprocessen gerelateerd zijn. Daarna zal ik ingaan op de aandacht voor thuis in de zin van de toekomst als doel in verband met re-integreren.

5.3 Het verlies van de basis van de identiteit door het ontberen van een thuis

Het is alsof de afwezigheid van een thuis een niet te vullen gat in de vluchteling achterlaat. Door dit gat op te vatten als een verlies in de ordinaire psychologische betekenis wordt de rijke betekenis over het hoofd gezien die thuis voor de identiteit van een individu heeft. Thuis zorgt voor continuïteit die mogelijk maakt dat allerlei tegenstellingen verdragen kunnen worden.

De continuïteit van thuis geeft, met een speciaal gevoel van omvat te zijn, de geborgenheid waarin de ontwikkeling van een eigen identiteit plaats kan vinden. Hoe slecht de familie ook functioneert, het zorgt toch voor dit gevoel van ruimte waarbinnen alle soorten van tegenstrijdigheden kunnen bestaan.

Het is niet zichtbaar en wordt niet speciaal gevoeld, maar het is de plek waar de onderliggende structuur van menselijke ervaring wordt gevormd, van waaruit de rest van het leven vorm gegeven gaat worden. De ervaring van een thuis - het maakt niet uit hoe goed het is of hoe lang het duurt - is een deel van het onderschrift omdat het bijdraagt aan het samenstellen van het fundament van een levend wezen. Dit substraat is essentieel voor het gevoel van de essentie van mens zijn. Deze basale en fundamentele laag is onbereikbaar voor ons bewustzijn, behalve als het verstoord wordt. Dit gebeurt als mensen hun thuis verliezen en vluchteling worden. Er ontwikkelt zich een primair en fundamenteel gat, naast alle andere verliezen.

Het fundamentele gevoel van thuis maakt deel uit van de mozaïekstructuur van de kern, onderliggend aan de identiteit. Dit mozaïek heeft meerdere elementen, zoals het horen bij een land, dat het land bestaat, behoren bij een taalgroep, gewend raken aan een aantal fundamentele zaken zoals: specifieke geluiden, een geografisch landschap, een milieu met een bepaalde architectuur en het leven binnen een gebied met bepaalde geur en smaak. Deze ervaringen vormen de basisgevoelens van ons leven. Het opbouwen van deze fundamentele rijkdom van en met ons lichaam wordt meestal niet opgemerkt (Papadopoulos 2002, p.18). Het vormt de basis van waaruit we leren te voorspellen, zodat we weten wat we van het leven mogen verwachten en hoe we het kunnen interpreteren. Deze visie, waarin het lichaam wordt gezien als de basis van onze kennis van de werkelijkheid, is er een die volgens Alma haaks staat op de visie die we doorgaans hanteren. Dat is een visie waarin we ons lichaam als object van ervaringen zien. Hierbij wordt vergeten dat het lichaam, zowel psychisch als fysiek, gevormd is uit ervaringen en zodoende bron en matrix van onze (zin)ervaringen is Alma (2005, p.19):

Het lichaam raakt aan en wordt aangeraakt. Ons lichaam gaat een relatie aan met de werkelijkheid; het maakt ons zichtbaar, tastbaar en kwetsbaar voor het publieke oordeel. Het vormt ook de basis van onze kennis van de werkelijkheid. Mijn handen, mond, lichaamslengte et cetera bepalen de specifieke wijzen waarop ik contact kan maken met de wereld en bieden zo de eerste 'categorieën' om die wereld te begrijpen.

Thuis levert in termen van continuïteit de ruimte voor de ontwikkeling van lichamelijke en geestelijke intieme relaties, zonder dat het uitmaakt of die negatief of positief zijn. Een thuis met deze kwaliteiten heeft impact op drie niveaus van groei:

- 1) het intra-psychische, het geestelijke leven van het individu.
- 2) Het inter-persoonlijke, het verkeer binnen een gezin of familie.
- 3) Het socio-politieke, het verkeer tussen gezin of de familie en de samenleving.

Thuis is de plek waar deze drie gebieden onderling verbonden zijn. Dit thuis levert de proto- of oerervaring hoe alle soorten van tegenstellingen in het contact op de drie niveaus in elkaar steken, beleefd worden en onderhandelbaar zijn. Het vormt de manier waarop iemand zijn leven vorm zal geven en hoe iemand met tegenslagen en geluk om zal gaan (Papadopoulos, p. 16-19).

Bij verlies van thuis is het gat zo groot omdat er iets verloren is gegaan waarvan men niet wist dat men het had. Papadopoulos benoemt de bijbehorende gevoelens als: 'ontological insecurity' en 'existential anxiety'. Existentiële angst is het gedeelde thema, het is een diep gevoel van een gat in het zelfvertrouwen in iemands bestaan en in het vermogen het leven te interpreteren, wat leidt tot een bepaalde bevrorenheid. Deze tijdelijke toestand wordt volgens Papadopoulos ten onrechte verbonden met een psychiatrisch syndroom, terwijl het alleen de logische onzekerheid is ten opzichte van de zekerheid die het hebben van een thuis geeft.

5.4 Thuis is verleden en toekomst

Het verlies van thuis is de basale zorg van de vluchteling, omdat het is verbonden met identiteit: weten wie je bent, waar je vandaan komt en vooral waar je heen gaat. Aan de hand van de Odyssee laat Papadopoulos zien dat het thuiskomen een regressieve en een progressieve betekenis heeft: het terugvinden van het bekende en het weten van je bestemming. De hele Odyssee handelt over de thuisreis van Odysseus. Wanneer Odysseus eindelijk aankomt in Ithaca, waar hij twintig jaar van heeft gedroomd, herkent hij zijn land niet en de mensen herkennen hem niet. *Thuis zijn kan niet ervaren worden zonder wederzijdse herkenning*. De hele tweede helft van de Odyssee verhaalt hoe hij zich weer met zijn hele familie verbindt en zijn positie inneemt. Thuiskomen, in het nieuwe of in het oude thuis, gaat over re-integreren, opnieuw verbindingen maken met betekenisvolle anderen en met delen van jezelf.

Het gaat niet alleen om het fysieke thuis komen, maar ook om het herstellen van alle betekenisvolle verbanden met zijn familie en zichzelf. Het gaat om het heroveren van de positie die niet zomaar voor het oppakken is achtergebleven. Het is geen terugkeer naar vroeger, maar een herstel van continuïteit. Anil Ramdas:

...je [kunt] stellen dat door de herinneringen van vroeger onze huidige identiteit ontstaat: de persoonlijke herinnering veroorzaakt de persoonlijke identiteit.

Als die herinneringen vervagen, als we details beginnen te vergeten, door migratie, door ontworteling, door de verplaatsing in ruimte en tijd, krijgen we een moeilijk continuïteitsprobleem, wat een ander woord is voor het identiteitsprobleem. Dat is het ware migrantenprobleem. Het probleem van integratie, dat wil zeggen, het integreren van onze ervaringen uit het verleden met die van het heden. Het probleem van aanpassing, dat wil zeggen, het aanpassen van ons vroegere zelf aan ons huidige zelf. Of juist merken dat we vroeger anders waren, en god danken dat we nu niet meer zo zijn.

Volgens Homerus zijn er twee beslissende momenten in het thuis komen. Het eerste is de fysieke inspanning, die vergt diplomatie, kracht en het doorzettingsvermogen om

de externe problemen te overwinnen om thuis te bereiken. Het tweede is mogelijk gevaarlijker, het gaat om iemands interne psychologische karakter waarvan stevigheid, bevattelijkheid, inzicht en veerkracht gevraagd wordt. Het eerste gaat om thuis aankomen, het tweede om contact herstellen met het gevoel van zelf en toegang krijgen of maken met de losgelaten delen van iemands persoonlijkheid.

Hoe belangrijk het is grip te herkrijgen op een toekomst wordt geïllustreerd door de Iraanse politieke tekenaar Farhad Foroutanian¹⁶:

Het is vooral vreselijk omdat je geen blik in de toekomst kan werpen. Je weet niet of en wanneer je die plek terug kan zien. Het enige wat je kunt doen is daarover fantaseren, je eigen wereld creëren. Maar je moet daar ook weer uit zien te komen. Je moet een connectie houden met de realiteit waar je nu in bevindt. Helaas is dat erg moeilijk en voor sommigen zelfs iets onmogelijks. Je leeft in een andere dimensie. Je ziet dingen niet zoals anderen ze zien.

Papadopoulos (2002, p.33) constateert bij vluchtelingen een periode van tijdelijke terugtrekking in de overgangsfase. Hij benoemt dit als een tijdelijk bevroren toestand als gevolg van de nostalgische desoriëntatie. Daarbij stelt hij dat er binnen het repertoire van iedere gemeenschap vertellingen zijn hoe de goedgekeurde/geheiligde ruimte voor deze soort van bevrorenheid ontwikkeld kan worden. Zodat de genezende krachten zich kunnen ontwikkelen en waardoor groei wordt gestimuleerd terwijl de schade wordt beperkt. Hij waarschuwt therapeuten om deze periode niet als afwijkend te beschouwen, maar juist van de genezende krachten te profiteren. In het essay *Exile* schets Soyinka zijn eigen weg richting ballingschap, ik zie daarin een illustratie van deze bevroren toestand. Daarnaast sprak Papadopoulos over gevaar bij herstellen van het contact met vergeten kanten van het zelf. Van deze gevaarlijke kanten is ook bij Soyinka een illustratie te vinden. Ik kom daar in §5.8 op terug.

5.5 De pijn van het nostalgische verlangen

Vluchtelingen delen een nostalgisch verlangen naar het herstellen van dat specifieke verlies. Nostalgie is precies het juiste woord voor deze gevoelens. *Nostos* betekent in het klassieke Grieks ‘terugkeer naar huis’, *algos* betekent ‘pijn’. Het betekent de pijn, de ziekte, het leed dat iemand ervaart in het naar huis willen gaan. Een besef van de rijke betekenis van thuis is essentieel om het verlies te kunnen duiden. In §5.3 zijn drie dimensies benoemd. Iedere dimensie kent een tweevoudige invulling. Bij de intrapsychische dimensie is dat zowel de afstamming (retrospectief) als het doel of de bestemming (prospectief). Bij de inter-persoonlijke dimensie is dat zowel het thuis in de materiele als in de immateriële zin. Als voorbeeld van de immateriële kunnen we het terug verlangen naar ooit ervaren beschutting zien. Tenslotte is er bij de socio-politieke dimensie het terugkomen en het re-integreren. Vluchtelingen voelen de zwaarte en de complexiteit van het verlies, maar kunnen de bron veelal niet precies aanwijzen. De desoriëntatie wordt ontvouwd door het nostalgie te noemen. Vluchtelingen zijn zich altijd bewust van het verlies van thuis. Maar wat verwarring creëert is de verwikkeling

---

¹⁶ Alle citaten van Farhad Foroutanian, Iraanse cartoonist en politiek tekenaar komen uit het interview *Hoe kun je jezelf vinden in deze vreemde situatie?* te vinden op <http://www.toneelgroepdeappel.nl/page/1952/>

van de dimensies. Mensen kunnen ambiguïteit moeilijk tolereren, ze creëren zekerheid, ondanks de vervorming die dat met zich meebrengt.

Het verlies van thuis is een verlies dat een existentiële angst wekt, een diep gat van een afwezigheid, een gebrek in het zelfvertrouwen wat volgens Papadopoulos leidt tot een bepaalde vorm van bevroren zijn.

5.6 Thuis en verhalen vertellen

Papadopoulos wijst erop dat als het thuis kwijt is er de kans bestaat dat op alle drie de genoemde niveaus desintegratie optreedt. Het thuis als omvattend principe is weg, de familie wordt niet meer door het thuis bij elkaar gehouden. Een manier om na verlies van thuis het omvattende van het thuis te behouden is het vertellen van het familieverhaal, verbonden met de plek van herkomst: *herkomst verbinden met toekomst*. Ieder lid van de familie heeft zijn eigen versie en vindt hierin manieren om eigen belangen en eigen ervaringen te meten aan en te passen in het familieverhaal. Het is ook de plek waar onderhandeld kan worden over veranderingen. Verhalen vertellen is een belangrijk mechanisme om met het vreemde te leren omgaan. Met verhalen maken we wat vreemd en afwijkend is bekend. Verhalen helpen om de wereld om ons heen begrijpelijk te maken en onszelf daarin een plek te geven. We passen het in een voor ons begrijpelijk geheel. Zodat we het ons kunnen toe-eigenen. Het paradoxale is dat door aan de realiteit te ontsnappen we diezelfde realiteit vaak weer beter aankunnen. Het maakt het mogelijk weer thuis te raken in de nieuwe omstandigheden waarbinnen de verschillende stemmingen van familieleden opnieuw een plek moeten krijgen, zodat we ze weer leren voorspellen (Papadopoulos 2002, p.25). Het opnemen van de (gedwongen) migratie in het familieverhaal is niet gemakkelijk, maar zal helpen een vorm van continuïteit te herstellen.

5.7 Thuiskomen of re-integreren als normaal levensproces

Voor de vluchteling is de kern van het probleem het verlies dat genomen moeten worden vanwege de discontinuïteit van een inbedding in een vertrouwde omgeving. In hoofdstuk één is met Stein geconstateerd dat er rekening gehouden moet worden met:

- uiteenvallen van familie, verlies van familie en vrienden
- verlies van vertrouwde omgeving en betekenisgevende context
- verlies van materiele bezittingen
- verlies van sociale en financiële status
- discontinuïteiten in het dagelijkse leven: huisvesting, opleiding, werk

Het verlies is voor de vluchteling echter maar één van de oorzaken van stress. Er zijn er drie: de gevolgen van vervolging, het verlies vanwege de gedwongen migratie en de sociale onzekerheid in het gastland. Het benoemen van al deze bronnen van stress is van belang. Papadopoulos (2002) liet immers zien dat in de hedendaagse therapeutische setting de gevolgen van verlies onontwarbaar verward kunnen raken met de gevolgen van trauma van de vlucht en met de sociale onzekerheid in het gastland. Gezinnen raken door het gemis aan stabiliteit de noodzakelijke steun kwijt, hetgeen een belemmering is voor de verwerking van schokkende gebeurtenissen. Men noemt dit verschijnsel cumulatieve stress. Daarbij is niet alleen het optellen van stresserende ervaringen van belang. Ook de interacties tussen de verschillende ervaringen vormen een nieuwe bron

van stress, die invloed heeft op de verwerking en het omgaan daarmee. (bron: website van de stichting Pharos)

Bij vluchtelingen met een trauma gaat tijdens de therapeutische behandeling alle aandacht hoofdzakelijk naar de verwerking daarvan. Deze handelwijze is dominant door de populariteit van de begrippen 'trauma' en 'PTSS': post traumatisch stress syndroom. Papadopoulos vindt het wel terecht dat deze begrippen gehanteerd worden, maar omdat het psychiatrische categorieën zijn wordt daarmee de socio-politieke aard van de oorzaak ontkend. De hulpverleners zijn in twee kampen verdeeld, de trauma aanhangers en de PTSS adepten. De eerste vatten het probleem van de vluchteling op als een response op extern geweld. Vanuit de PTSS (psychoanalytische theorie) bekijkt men de intra-psychische dynamiek en de vroege kindertijd van de vluchteling, om van daaruit aan het gedrag van de vluchteling te werken. De politieke oorzaak blijft geheel buiten beeld doordat het probleem bij de patiënt gelegd wordt. En men heeft evenmin oog voor processen die niet psychiatrisch, maar existentieel van aard zijn.

Het zou beter zijn wanneer het existentiële proces niet met het trauma verwickeld blijft. Wanneer een periode van bevrorenheid na aankomst in het nieuwe land geduid wordt als een gezonde reactie op de nieuwe omgeving, dan kan gebruik gemaakt worden van de door hem Papadopoulos vermoede genezende kracht. De mensen zouden eerst kunnen aansterken en aan een stabiele basis werken, zodat ze daarna krachtiger aan de verwerking van eventuele trauma's toe komen. Aandacht en ondersteuning voor het normale proces zou vluchtelingen meer winst kunnen opleveren dan ze nu al verdienen (Papadopoulos 2002, p. 27).

5.8 Nooit meer een thuis?

In sommige theorieën wordt gesteld dat er een nieuw thuis gecreëerd kan worden (Stein, Pinto, Hollands). Soyinka en Said zeggen daarentegen dat het nooit meer kan. Dat laatste hoeft overigens niet negatief opgevat te worden. Victor St. Hugo laat met zijn drie stappen zien wat hij ervan denkt: de hele wereld als je thuis kunnen beschouwen -door het veranderlijke en tijdelijke niet meer als waardevol te hoeven zien- is een bevoorrechte positie. Maar het allerbeste is geen thuis meer nodig hebben. Tussen het niet kunnen vinden van een thuis en het niet meer nodig hebben zit nog heel wat ruimte.

Uit de voordelen van migratie (zie §4.3) is gebleken dat het kunnen beschikken over meerdere culturele achtergronden als een rijkdom wordt gezien. Maar leren leven met het verlies van thuis is een van de moeilijkste momenten in het totale proces op weg naar betere tijden. Sommigen komen daar niet aan toe, of komen niet over het verlies van het moederland heen; hun verlangen is te diep.

Soyinka beschrijft in zijn essay *Exile* zijn eigen weg naar het ballingsoord. Onderweg vroeg hij zich niet af 'waar' de ballingschap zou zijn, maar 'wanneer' het zou beginnen. De fysieke overstap was gedaan, maar de psychische overstap naar het gastland kon hij zo lang uitstellen als voor hem noodzakelijk was. Ik zie dat als een vorm van bevroren.

De sleutel tot re-integreren is het leggen van nieuwe verbanden. Uit het interview met de Iraanse cartoonist Foroutanian:

Wanneer er moeilijke momenten zijn, keer je in jezelf en moet je daar iets mee doen. Alleen door je op een bepaalde manier te uiten, krijg je weer connectie met het hier en nu. Voor mij is mijn kunst en vooral het politiek tekenen mijn redding geweest. Ik moet voor mijn werk constant

in de realiteit blijven. Ik leef met het nieuws en houd op die manier een connectie met de wereld. Ik heb echt geluk gehad dat ik mij op deze manier kan uiten. Sommige kunstenaars hebben dat niet. Vooral schrijvers en schilders hebben hier moeite mee, want wat zij doen is zó eenzaam. Zij zijn voortdurend in zichzelf gekeerd, terwijl ik me kan bezighouden met werkelijke mensen, met een groepsproces. Dat werkt heel genezend.

Wie je op die moeilijke momenten bent, moet iemand gaan worden in de realiteit. Met andere woorden: de gevoelens van heimwee, verdriet om verlies, verlangens naar de andere plek, moeten heropgenomen en verwerkt worden in hoe men het dagelijks leven vorm geeft. Door constant in de realiteit te blijven, met werkelijke mensen, in een groep bezig te zijn, lukt het Foroutanian te genezen. Hij zet dit af tegen mensen als schrijvers en schilders die met hun verbeelding in zichzelf blijven. Ze putten uit bronnen die niet met de realiteit verbonden zijn en kunnen daardoor niet over hun verbanning heen komen. Door zijn verbeelding via het maken van politieke tekeningen te wortelen in het heden, geneest Foroutanian van de heimwee. Anders gezegd, hij brengt een bron van zijn verlangen terug in de realiteit. Zo aardt hij zijn verlangen in het heden.

Soyinka legt aan de hand van de moeder als muze of 'creative persona' uit hoe de schrijver/dichter zoveel slechter af is dan de Iraanse cartoonist. Het gaat voor de uitleg specifiek om de eerste en laatste regel van een gedicht *The Road to Exile Thinking of Vallejo* van Syl Cheney-Coker:

Eerste regel: 'My mother prevents my flight into myself
speaking to me through her silence through the beat of her heart
the sword fighting my days the lamp lighting my nights
when my heart sinks deep in the oasis
of its pain! she rejuvenates me calling back the me
that has died tracing the man-child to the poet
but finally, the lament:
without understanding the dictates of my soul

It is recorded then: I'll die in exile!
thinking of my Sierra Leone
this country which had made me a poet
this country which has honoured me
with the two knives of my death passed crisscross
through my heart
so that I can say to a bleeding mother:

Laatste regel: 'Mother I am returning into exile to be your poet'

Soyinka ziet de moeder als de belichaming van de vervreemding van de dichter. Voor de dichter in ballingschap is de moeder zowel de biologische ouder als het land waarmee hij een getormenteerde relatie van onbeantwoorde liefde en onvervulde verwachtingen heeft. Het land van herkomst heeft de dichter immers stof tot dichten gegeven en hem bewonderd om zijn gedichten, maar hem er desondanks uitgezet. Zo is de moeder symbool voor de vervreemding van de dichter die hij in zijn gedicht probeert te overwinnen met een heftige passionele verbondenheid. Volgens Soyinka komt het omdat de actualiteit zelf tweezijdig is. Het is niet alleen de aanwezige realiteit, maar ook de voorziene of gewenste realiteit. Uiteindelijk eindigt de gewenste/verlangde realiteit in alleen maar vele mogelijkheden. Daarom moet de dichter zich daarvan distantiëren om toch dichterbij het verlangen te komen.

Het gevoel bij deze paradox komt het best naar voren in het beeld van de balling die in Engeland werkt op een postkantoor: tegelijk in contact met alle talen van de wereld maar niet in staat een eigen wereld te scheppen: 'in touch with all the languages of the world but with no world to call your own' (Soyinka p.34)

De plek van echte receptiviteit voor creativiteit bevindt zich op de drempel van de verlangde werkelijkheid. Zoekend, maar het nooit werkelijkheid zien worden. Soyinka vertelt ook over dichters die het balanceren op die drempel en de heimwee niet aankonden.

Nu komen we terug bij hoe Foroutanian zijn genezing omschrijft: doordat hij op zijn moeilijkste momenten in de realiteit zichzelf kon blijven uiten en door dagelijks in contact te zijn met mensen vanwege zijn werk, leerde hij zijn verlangen opnieuw te aarden. Dit in tegenstelling tot de schrijvers en dichters van Soyinka, die door de aard van hun werk de noodzaak niet hebben dagelijks onder mensen zichzelf te uiten en daardoor zich niet met de realiteit leren te verbinden.

5.9 Papadopoulos en Malkki

In het tweede hoofdstuk constateert Malkki dat Stein's visie op de ervaring van de vluchteling een (zie §2.2.1) al te idealistische beeld scheidt van het verloren thuis. Dat zou niet goed zijn omdat daarmee alleen een geworteld leven als een goed leven beschouwd wordt. Waardoor het vluchteling zijn als anomalie beschouwd wordt. Zo ook andere manier van leven als 'reizend' of 'nomadisch'. Alleen het sedentaire leven is nastrevenswaardig.

Hoe verhoudt zich nu de visie van Papadopoulos met die van Malkki? De eerste ontwikkelt een theorie over de psychische belasting die alleen al het verlies van een 'thuis' vormt. In Papadopoulos' visie biedt een thuis beschutting aan onze ontwikkelingen van psychologische en psychoanalytische aard. Het zijn de basale ontwikkelingen waardoor iemand ruimte krijgt te wennen aan tegengestelde wensen en meningen en leert dat onderhandeling mogelijk is. Het is het thuis van waaruit iemand zijn bestemming leert vinden. Dit lijkt niet op het geïdealiseerde thuis van Stein, wat Malkki bekritiseerde en waar men 'in vrede leeft en een probleemloze cultuur en identiteit heeft'. Papadopoulos idealiseert thuis niet, hij zegt alleen dat iemand moeilijk zonder de verbanden kan die daar ontwikkeld zijn. Het maakt Papadopoulos niet uit of het thuis lang bestaat, het gaat hem ook niet om de plek of de uniciteit ervan. Dit thuis zou ook al reizend of nomadisch kunnen bestaan.

Verder stelde Malkki dat de essentialistische en functionalistische visies zorgen voor het de-politiseren en de-historiseren van het verhaal van de vluchteling. Een gelijksoortig proces schetst Papadopoulos als hij de dominantie van trauma en PTSS bij de therapeutische behandeling van vluchtelingen ziet. Visies vanuit trauma en PTSS leggen het probleem en de oplossing geheel bij de vluchteling waardoor de historische en politieke gesitueerdheid van de vlucht en het trauma verdwenen zijn.

Malkki en Papadopoulos beide vinden dat het verhaal van de vluchteling gehoord moet worden en consequenties moet hebben.

Wat mijns inziens wel tegen Papadopoulos ingebracht kan worden is in hoeverre zijn stelling relevant blijft met een toenemend aantal eenoudergezinnen.

Papadopoulos benadrukt in zijn werk het belang van getuigen: de vluchteling moet in veiligheid de geschiedenis van zijn vlucht kunnen vertellen, wil hij zich kunnen

verbinden met het gastland en zijn zelfgevoel hervinden. Ook door deze verhalen op te nemen in een familieverhaal kan een betekenis horizon geschapen worden waarin nieuwe en oude ervaringen een plaats kunnen krijgen.

Nogmaals Farhad Foroutanian:

'Mensen die in ballingschap leven zijn te herkennen. Je ziet ze lopen op straat, of ze wonen naast je. Je komt ze tegen in een galerie of in het theater. Je ziet dat ze in een andere wereld leven. Ze dragen hun bagage, hun verleden nemen ze overal mee naartoe...[die koffer] neem je van hier naar de andere plek. En soms open je de koffer een heel klein beetje en doe je er iets nieuws in. Maar je opent de koffier nooit helemaal en je pakt hem nooit uit. Dat is ballingschap. De 'gewone' mens heeft die bagage niet. De persoon in ballingschap leeft in een constant verlangen. Een verlangen naar het daar, naar het toen, maar ook naar het hier en nu. Het is heel paradoxaal. Het is bewezen dat wanneer mensen na twee of drie jaar nog steeds niet terug kunnen naar het land van herkomst, het grote psychologische gevolgen heeft. En ik ken die mensen. Je ziet het in de ogen. De ogen zijn leeg en verloren. En wanneer die mensen op een gegeven moment terug kunnen keren naar het land van herkomst, keert het leven in die ogen weer terug. Dat heb ik zelf gezien. De ogen zeggen alles.'

5.10 Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben we een blik op het ontbereren van een thuis vanuit een psychologisch en psychoanalytisch perspectief geworpen. 'Thuis' heeft, in tegenstelling tot het huis waarin men woont, ook de gevoelsdimensie van geborgenheid. Vanwege de centrale plaats die het thuis inneemt in de ontwikkeling van het individu heeft 'thuis' een psychologische en psychoanalytische dimensie. Daarnaast heeft het ook een existentiële dimensie. Verlies van thuis veroorzaakt een fundamentele onzekerheid, meestal voor kortere tijd. Papadopoulos stimuleert om deze onzekerheid toch vooral als een normaal verschijnsel te duiden, en gebruik te maken van de helende eigenschappen.

Voor het vinden van een nieuw thuis is het aangaan van nieuwe verbanden, waarbij ook retro en prospectief gedacht moet worden.

Een thuis kan niet ervaren worden zonder wederzijdse erkenning; integreren in de gastsamenleving is daartoe noodzakelijk.

Daarnaast is het herstellen van contact met losgelaten delen van het zelf noodzakelijk. Dat is niet altijd gemakkelijk. In deze hoek, samen met het heftige verlangen naar het oude thuis, ziet men bronnen van creativiteit. De kunst is om het verlangen op te nemen in het heden.

De opvattingen van Papadopoulos komen overeen met die van Malkki, beiden pleiten voor aandacht en voor besef van de uniciteit van de vreemdeling. Beiden hebben oog voor handelwijzen met betrekking tot vluchtelingen die leiden tot het de-politiseren en de-historiseren van het verhaal van de vluchteling.

Vernieuwde verbondenheid is wat een nieuw thuis maakt. Sommige mensen vinden hun thuis in reizen en sommigen vinden het op meerdere plaatsen. Er zijn ook mensen die het niet kunnen vinden en er zijn er ook die het oude thuis niet kunnen missen en het daarvan weg zijn niet overleven.

6 Verbondenheid en zingeving

Wie verbondenheid ervaart, voelt zich erkend.

...het verlies van iedere migrant, [is]het verlies van het vaderland. Er is geen plek meer waar hij hoort, hij heeft slechts zijn verbeelding. Het imaginaire is zijn nieuwe vaderland, dat is het gebied waarin hij zich thuis voelt en waar hij zijn krachten uit put. Hij wil houden van zijn verbeelding zoals de nationalist houdt van zijn land. Hij koestert een Proustiaanse ambitie om verhalen te vertellen uit de herinnering, over de herinnering.
Anil Ramdas

Inleiding

In de vorige hoofdstukken is aandacht besteed aan het proces van het vinden van een nieuw thuis. Er zijn diverse disciplines geraadpleegd om een meer genuanceerd beeld te krijgen van zowel de vluchteling als van zijn zoektocht.

De aanduiding 'vluchteling' reduceert mensen tot één aspect van hun identiteit en verhult dat vluchtelingen net als andere mensen van elkaar verschillen. Zo ook 'de balling' en 'de migrant'. Wanneer ze als medeburgers kunnen worden beschouwd, met alle mogelijkheden van dien, en zij daartoe de kans krijgen, een positieve bijdrage leveren aan de samenleving waarin zij terechtkomen. Gewaardeerd worden en een toekomstperspectief bezitten zijn van existentiële waarde voor ieder individu.

Als humanist en geestelijk raadswerker in opleiding zie ik vooral het persoonlijke in het verhaal en de existentiële problematiek waar vluchtelingen mee worstelen. Een humanist is niet iemand die antwoorden of remedies aandraagt, maar kijkt naar de betekenis voor de persoon en de persoonlijke zingeving.

Daarbij moet de humanist terughoudend zijn met zijn opvattingen over zingeving voor mensen uit een andere cultuur. De raadswerker kan blijven luisteren en zich de andere culturele gewoontes laten uitleggen waardoor uitwisseling op gang komt.

In deze scriptie komen op verschillende plaatsen existentiële ervaringen aan de orde betreffende het creëren van een nieuw thuis. Zie bijvoorbeeld §4.2.2 waar het al te perfect aanleren van een nieuwe taal weer tot uitsluiting kan leiden. Voor de link met de humanistiek beperk ik me tot het hoofdthema voor de vluchteling: het hernieuwen van de verbanden om te komen tot verbondenheid. Na de verbinding met zingeving zal ik de onderzoeksvraag beantwoorden.

6.1 Zingeving

Alma (2005) stelt het voelen van verbondenheid als resultaat van zingeving. De actie die hiermee onder zingeving wordt verstaan is er een van voorturend balanceren tussen polen. We balanceren tussen geborgenheid en het uitreiken naar het vreemde. Daarnaast laten we onze drang tot zelfarticulatie in toom houden door ons even sterke drang naar erkenning door de ander.

Aan de hand van migranten zijn deze dynamische processen eenvoudig te illustreren. Voor migranten was er geborgenheid in het thuis, maar de zin tot exploratie, het ontdekken van het nieuwe, deed hen op pad gaan. In het nieuwe land aangekomen zullen ze, om te aarden, de geborgenheid weer moeten opzoeken. De tweede

spanningsboog laat zich ook gemakkelijk zien. De migranten zullen hun eigenheid ten toon willen spreiden maar daar hebben ze weinig aan zolang de ander hen niet ziet en bevestigt.

Zingeving is een onderdeel van het levensproces, geen doel op zich. Verder dan het dagelijkse, zoeken sommigen naar antwoorden op grote levensvragen, waarmee we ons in een ruimer kader plaatsen. Maar meestal staan we niet stil bij zingeving; pas als we in de problemen komen of ons leven uitzichtlozer schijnt te zijn, gaan we vragen stellen over de betekenis die we aan ons leven (willen) geven. Het denken over en onderzoeken van zingeving kan daardoor overkomen als een overbodige zoektocht of getuigen van een toberige aard. Maar zin en zingeving zijn veel omvattende begrippen, ze gaan vaak over het vanzelfsprekende en dat is het moeilijkst onder woorden te brengen.

We vatten zingeving op als het zoeken van samenhang, richting en betekenis. De mens wil zich verbinden en engageren, en zoekt naar wat voor hem of haar waardevol is met als resultaat: verbondenheid (Alma 2005).

6.1.1 De term zin en aangeleerde referentiekaders

De term zin heeft betrekking op opgenomen zijn in een groter verband. Waarbij het gaat om: 'iemand's affectieve relaties met haar (sociale) omgeving en om het zich inzetten voor wat zij waardevol acht.' (Alma 2005, p.11).

Voor de vluchteling zal zingeving naast het leggen van nieuwe verbanden neerkomen op herontdekken van wat waardevol is. Wat waardevol is voor iemand heeft te maken met de persoon, maar ook met de culturele achtergrond waaruit iemand zijn waardeoordeel opbouwt. Echter:

Zingeving vindt doorgaans op ongereflecteerde wijze plaats. Mensen maken hiertoe gebruik van aangeleerde referentiekaders, die geworteld zijn in het collectieve mens- en wereldbeeld dat gangbaar is in de eigen cultuur. (Alma 2005, p13)

Vanuit westers humanistisch perspectief kan ik niets zeggen over de persoonlijke cultureel gebonden wensen en de manier waarop er invulling aan het leven geven wordt. Maar voordat er een thuis is waarin op eigen wijze de zingeving volgens de culturele achtergrond ingevuld kan worden, zal men zich eerst moeten welbevinden op de nieuwe plek. Aan de wensen tot geborgenheid moet in voldoende mate worden voldaan alvorens aan het leven zingegeven kan worden.

6.2 Beantwoording van de vraag

Ik zal de vraag beantwoorden door het punt voor punt na lopen van de deelvragen.

Hoe kunnen ballingen (vluchtelingen en migranten) vanuit hun staat van ontworteling een nieuw thuis vinden en tot nieuwe zingeving in hun leven komen?

- Wat behelst het vluchteling, balling of migrant te zijn?
- Hoe behelst hervestigen?
- Wat zijn de ervaren gevolgen van ontworteling?
- Wat betekent het ontbernen van een thuis?
- Wat is nodig voor het vinden van een nieuw thuis?

6.2.1 Wat behelst het vluchteling, balling of migrant te zijn?

Onder de verzamelnaam vluchtelingen heb ik in dit document alle mensen proberen te vatten die thuisloos zijn geraakt en een nieuw thuis moeten creëren. Voor deze mensen is er op alle fronten verlies te incasseren. Van verlies van materiele zaken tot dat van relaties, status, en bovenal, de vele betekenissen van een thuis. Wanneer ze in het gastland in de handen vallen van hulpverleners die werken vanuit het perspectief van ‘de vluchteling’ dan verliezen deze vluchtelingen ook nog eens hun eigenheid. En deze hebben ze hard nodig voor de moeilijke taak van het opbouwen van een thuis.

Over wat het behelst een vrouwelijke vluchteling te zijn is in deze scriptie alleen maar uitgelegd dat hun eigenheid verdwijnt achter de dominantie van het mannelijke voornaamwoord. Het enige wat gedaan kan worden is zorgen voor een toenemende gender-gevoeligheid.

6.2.2 Wat behelst hervestigen?

Uit de faseringen betreffende hervestiging die in dit onderzoek zijn besproken blijkt dat er grofweg drie perioden zijn aan te duiden. De start van de fasering ligt na aankomst in het gastland. Het gaat om een periode van inventarisatie van verlies met mogelijke gevoelens van desoriëntatie, gevolgd door een periode waarin herstel centraal staat; waarin het hard knokken kan zijn om een plek in de nieuwe maatschappij te veroveren. De derde periode kenmerkt zich door stabilisatie met een lagere status. In deze laatste periode wanneer er loyaliteit naar het gastland ontstaat, moet ook een evenwicht gevonden worden met oude culturele gewoonten.

De aanname dat men hierbij vanwege alle verliezen ook automatisch in een identiteitscrisis belandt is weerlegd. Wanneer een identiteit wordt gezien als iets vloeibaars, als een dynamisch evenwicht tussen veelal tegenstrijdige tendensen dan kunnen door veranderingen andere bronnen van de identiteit worden aangesproken die weer nieuwe ontwikkelingen in gang kunnen zetten.

Acculturatie is een proces dat automatisch verloopt als verschillende culturen langdurig met elkaar in contact zijn. Voor opname in een andere cultuur is integratie de succesvolle strategie. Assimilatie, segregatie of marginalisatie zijn de overige strategieën. Succesvolle integratie gaat om mee gaan leren doen in het land van aankomst binnen de wettelijke grenzen, zonder zich te hoeven uitleveren, noch zijn eigenheid op te geven of achter zich te laten.

6.2.3 Wat zijn de gevolgen van ontworteling?

Ontworteling kan naast de negatieve gevolgen door meervoudig verlies ook positieve gevolgen hebben. Het ervaren van meerdere culturen die naast elkaar bestaan, die alle gelijkwaardig zijn, zet de vluchteling aanvankelijk voor een dilemma. Wanneer zijn cultuur afwijkt van de heersende normen in het gastland, zal hij gestigmatiseerd blijven als vreemdeling; wil hij de andere culturele normen verwerven, zal hij zijn eigen aard verliezen. Komt hij tot een synthese dan ligt daarin de meerwaarde. Het kunnen beschikken over meerdere culturele identiteiten wordt als een verrijking ervaren.

Naast bovengenoemde meerwaarde die vaak wordt toegeschreven aan kunstenaars en intellectuelen vanwege ‘de blik van de buitenstaander’, vinden andere kunstenaars in het heftige verlangen naar het thuis een min of meer pijnlijke en gevaarlijke bron van creativiteit.

6.2.4 Wat betekent het ontberen van een thuis?

Er is besproken dat ‘thuis’ een begrip is met psychologische en psychoanalytische dimensies. Die bespreking heeft aannemelijk gemaakt dat een vluchteling veel meer verliest dan alleen vier muren, een bed en beschutting tegen de regen. Met het vinden van een plek om te wonen is er nog geen nieuw thuis. Door de breuk raken de diepe verbanden op drie niveaus: het intra-psychisch en inter-persoonlijk, en het socio-politieke niveau verstoord. Families en thuis vooronderstellen elkaar en liggen aan de basis van het gevoel van mens zijn. (Papadopoulos 2002, pp.15-18) De identiteitscrisis, zoals die aanvankelijk vanzelfsprekend werd toegerekend aan vluchtelingen, krijgt hierdoor een ander karakter met een preciezer te duiden oorzaak. De desoriëntatie, zoals Papadopoulos de lichamelijke weerslag van de gevolgen van de breuk benoemt is van tijdelijke aard. Hall en Woodward, die de identiteit zien als vloeibaar en steeds gevormd in contact met de omgeving zowel als zoveel andere bronnen, geven ook een opening naar het idee van een haalbaar herstel. De vluchteling moet opnieuw op alle drie de niveaus nieuwe verbanden aangaan, zodat geborgenheid in de vorm van verbondenheid opnieuw gevonden kan worden.

6.2.5 Wat is nodig voor het creëren van een nieuw thuis?

De visie van Papadopoulos vanuit de psychologie en psychoanalyse levert inzicht in de processen die inherent zijn aan het ontberen van een thuis. Deze visie leidt tot een aantal punten waaraan gedacht moet worden voor herstel. De breuk in de verbanden op de drie niveaus: de banden met het zelf, en van het zelf met de nauwe familie, en van het zelf met de maatschappij, moeten hersteld worden. Daarnaast gaat het om herstel met verleden en creëren van een toekomst perspectief. Ten slotte is gesteld dat een thuis alleen beleefd kan worden in wederzijdse erkenning (zie §5.4). Daartoe zal de vreemdeling bekend moeten raken met en zich bekend moeten maken aan de nieuwe cultuur. Met de spanningsboog van Alma, die tussen zelfarticulatie en erkenning, wordt helder hoe belangrijk het delen van de eigenheid en de daaruit voortkomende erkenning is voor thuisgevoel. Naast het hervinden van het zelfgevoel is het verbinden met het gastland van groot belang. Dat kan alleen als de vluchteling in veiligheid over de geschiedenis van zijn vlucht kan getuigen.

6.3 Conclusie

Binnen deze scriptie is onderzoek gedaan naar het verliezen en creëren voor en door een thuis voor vluchtelingen, ballingen en sommige migranten. De vraag was hoe een nieuw thuis gecreëerd kan worden zodat vluchtelingen weer zin aan hun leven kunnen geven. Ik heb gevonden dat ‘thuis’ een begrip is met een existentiële dimensie. Het betekent dat een vluchteling met het verlies van thuis een ingrijpender verlies lijdt dan was voorzien. Het is niet zozeer de identiteit die hij verliest, maar volgens Papadopoulos gaat het dieper tot op het niveau waarvan we ons niet meer bewust zijn; het is meer fundamenteel. Thuis heeft een sleutelfunctie in ons contact met onszelf en het contact met de buitenwereld. De breuk zorgt dan ook voor een periode van (nostalgische) desoriëntatie waarna herstel kan plaatsvinden als de verbroken verbanden worden hersteld. Wanneer aan de behoefte naar geborgenheid is voldaan kan men tot (nieuwe) zingeving komen. Voor de humanistiek is van belang dat het vinden van een nieuw thuis een normaal menselijk proces is dat niet verward moet raken met de

processen die andere aandacht nodig hebben zoals het verwerken van trauma, of het PTSS syndroom. Geestelijke begeleiders kunnen vluchtelingen bij het creëren van een nieuw thuis terzijde staan mits ze bedacht zijn op de verwikkeling met de genoemde andere processen.

Samenvatting

In dit literatuuronderzoek wordt onderzocht wat vluchtelingen, ballingen en sommige migranten ervaren als ze buiten hun vaderland een nieuw thuis moeten creëren. Er wordt eerst gekeken naar wat het behelst balling, vluchteling of migrant te zijn. Vervolgens wordt nagegaan via welke fases het vestigen in het gastland verloopt. Vanuit deze algemene theorie komt naar voren dat hervestigen gepaard gaat met verlies op meerdere fronten: financieel, status en familie/vrienden, cultuur en identiteit. Kritiek op deze algemene theorie wil aantonen dat, naast het negeren van de uniciteit en het genderaspect van vluchtelingen; er ook sprake is van de-politisering en de-historisering. Het persoonlijke verhaal van de vluchteling vindt geen weerklank. Uit andere hoek komt kritiek op de statische identiteitsopvatting. Wanneer we identiteit als vloeibaar opvatten krijgt de als vanzelfsprekend aangenomen identiteitscrisis van de vluchteling een totaal ander karakter met mogelijkheden tot groei.

Vervolgens wordt vanuit psychologisch en psychoanalytisch perspectief gekeken naar het begrip thuis. Thuis biedt de beschutte ruimte voor onze fundamentele psychologische ontwikkeling. Daardoor is thuis een begrip met een existentiële dimensie. De consequentie hiervan is dat de door het vertrek verbroken banden op intra-psychisch, inter-persoonlijk en socio-politiek niveau in het gastland hersteld moeten worden. Naast dit herstel moeten ook vanuit het heden nieuwe verbanden naar de toekomst en het verleden gelegd worden. Voor vluchtelingen met een trauma behoort getuigen van het vluchtverhaal bij de manier zich met het gastland te verbinden. Het verwerken van trauma is iets anders dan het proces wat ervaren wordt tijdens het hervinden van een thuis. Deze processen moeten niet verward raken. Sleutelwoord voor het vinden van (nieuwe) zingeving is verbondenheid.

De conclusie is dan ook dat herstel van verbondenheid van existentieel belang is voor het creëren van een nieuw thuis. De uniciteit van de vreemdeling brengt met zich mee dat dit nieuwe thuis overal, zelfs reizend, ervaren kan worden.

Literatuurlijst

Bala, Julia & Onno de Boer & Karin Schouten (2006). *Een nieuwe uitdaging Gezinsbehandeling in De Vonk-Amsterdam*. Gevonden op 1 mei 2008 op http://www.pharos.nl/uploads/_site_1/Pdf/Phaxxarchief/2006_4_Vonk.pdf

Buruma, Ian (2000). *De neoromantiek van schrijvers in exil*. Amsterdam: Prometheus. ISBN 9044600281

Dessewffy, Tibor (1996). 'Strangerhood without Boundaries: An Essay in the Sociology of Knowledge'. In: *Poetics Today*, Vol. 17, No. 4, Creativity and Exile: European/American Perspectives II (Winter, 1996), pp. 599-615

Eijnatten, J. van (2006). 'Inleiding : ballingschap, verbanning en de ban' in *De Achttiende Eeuw : documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw*. Vol. 38 afl. 2, pag. 109-114 Amsterdam: APA-Holland Universiteits Pers. ISSN 09299890ba

Flusser, V. (2003). *The freedom of the migrant: objections to nationalism*. Chicago: University of Illinois Press. ISBN 9780252028175

Ghorashi, Halleh (2006). *Paradoxen van culturele erkenning: Management van Diversiteit in Nieuw Nederland*. Faculteit der Sociale Wetenschappen, Vrije Universiteit Amsterdam.

Hollands, Marlie (2006). *Leren uit de ontmoeting: Nederlanders in contact met asielzoekers en vluchtelingen*. Amsterdam: university press. ISBN 9056294202

Kunz, E. (1981). 'Exile and resettlement: Refugee theory'. *International migration review*. vol. 15, no. 1-2 42-45.

Laroui, Fouad (2001). *Vreemdeling aangenaam*. Amsterdam: van Oorschot. ISBN 9028209719

Malkki, Liisa H. (1995). 'Refugees and Exile: From "Refugee Studies" to the National Order of Things'. Verschenen in *Annu. Rev. Antropol.* 1995.24:495-523

Maslow, Abraham H. (1972). *Motivatie en persoonlijkheid*. Rotterdam: Lemniscaat.

Papadopoulos, Renos (red.) (2002). *Therapeutic care for refugees: No place like home*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-283-2, 319

Pinto, David (1994). *Het Virus cultuurverschillen: Diagnose en recept*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu/Van Loghum. ISBN 9031317934

Rajaram, Prem Kumar (2002). *Humanitarianism and Representations of the Refugee*. [Electronic version]. <http://jrs.oxfordjournals.org/cgi/content/abstract/15/3/247> (zie ook <http://dare.uva.nl/document/20961> p.154-156).

Ramdas, Anil (2007) *De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea*.

Amsterdam: De bezige bij. Gevonden op 8 februari 2008 op http://www.dbnl.org/tekst/ramd001pape01_01/index.htm

Rohlof, Hans (2003). *Vluchtelingen: migratie en gezondheid*. Gevonden 8 november 2007 op <http://www.rohlof.nl/vluchtelingen.htm>

Said, Edward W. (2002). *Reflections on Exile: and other essays*. Cambridge: Harvard university press. ISBN 0132402249 p.173-186

Scheepers, Sarah (2002). *Vrouwelijke vluchtelingen in België*. Gevonden 17 april 2008 op <http://www.rosadoc.be/site/nieuw/pdf/factsheets/nr13.pdf>

Soyinka, W. (2002). 'Exile?' in, *Creating Spaces of Freedom: Culture in Defiance*. Den Haag: Prins Claus Fonds. ISBN 0863567363

Tabori, Paul (1971). *The Anatomy of Exile: A semantic and historical study*. London: Harrap

Stein, B. (1980). 'The refugee experience: Defining the parameters of a field of study [Electronic version]. *International Migration Review vol. 15 no. 1*, London: the Royal Anthropological Institute and the Minority Rights Group p. 325-326. Gevonden op 17 september 2007 op <http://www.msu.edu/course/pls/461/stein/MNREXP1.htm>

Vedder, Paul (2004) *Leren in de multiculturele samenleving*. Gevonden 4 mei 2008 op http://www.wetenschapsagenda.leidenuniv.nl/content_docs/oraties_2004/oratie_vedder.pdf

Woodward, Kathryn (edt) (1997). *Identity and Difference*. Londen: Sage publications. ISBN 9780761954347

Internetbronnen

<http://dare.uva.nl/document/20961>

<http://www.inegevers.net/writer/publ-diaspora-bewustzijn.html>

<http://www.onderwijsachterstanden.nl/zoek.php/verslagen/zitlpks002.html> 28-08-2007

Stichting Pharos gevonden op 12 mei 2008

http://www.pharos.nl/uploads/_site_1/Pdf/Phaxxarchief/2006_4_Vonk.pdf

Vindplaats interview Farhad Foroutanian gevonden 5 september 2007

<http://www.toneelgroepdeappel.nl/page/1952/>